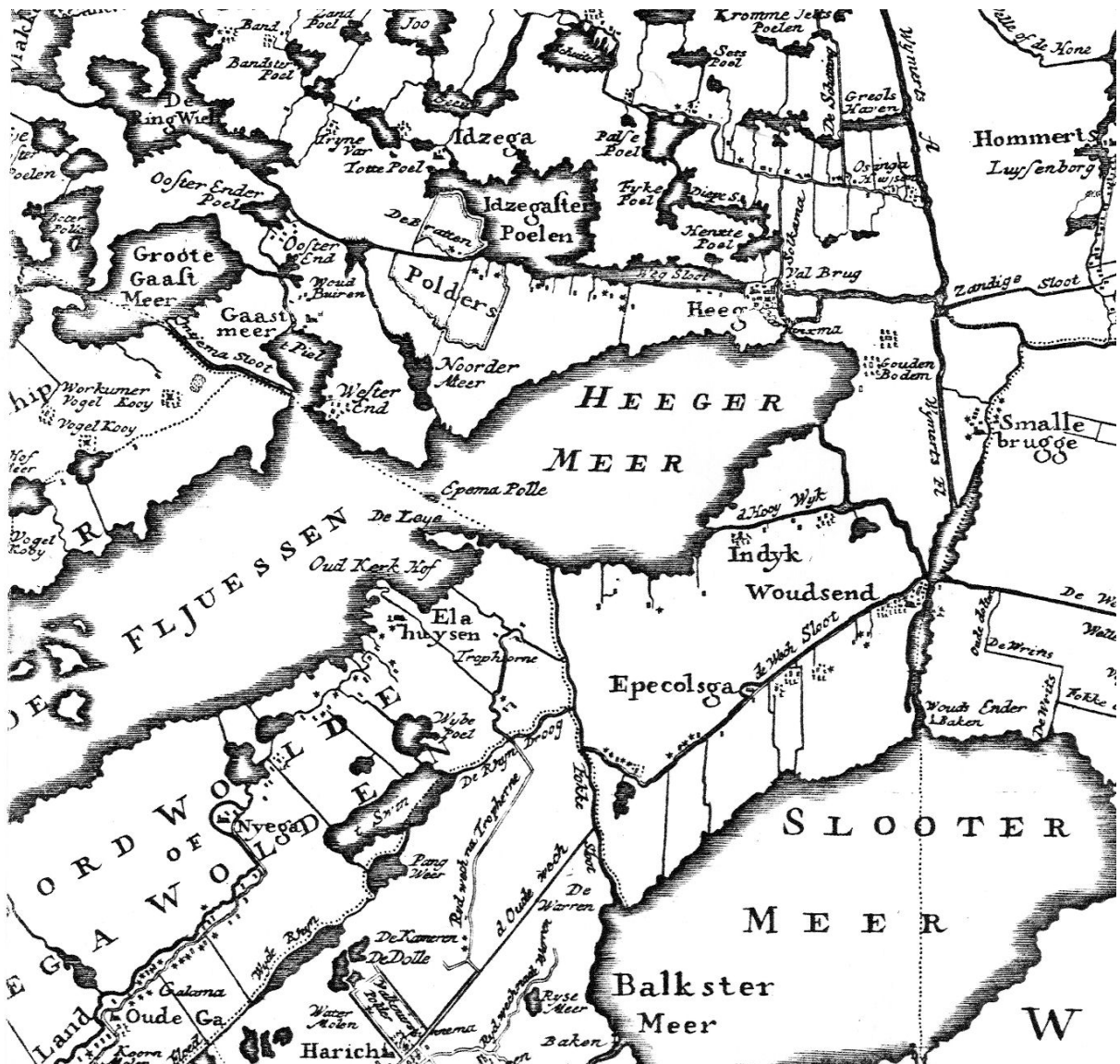

Van Wildinghe en Waghenbrugge *Een verkenning van de cultuurhistorische kwaliteiten van het Nationaal Landschap Zuidwest-Friesland*

Bureau Varenius
Leeuwarden, 2008

Het omslag toont een gedeelte van de Zuidwesthoek en is als fragment genomen uit de in 1739 verschenen, zogeheten *Nieuwe Caert van Friesland*, alias de Vegelinkaart. Hij ontleent zijn naam aan de toenmalige grietman van Doniawerstal, Johan Vegilin van Claerbergen (1690-1773) die in 1734 het initiatief nam tot de uitgave van deze kaart. De Vegelinkaart is gebaseerd op de vermaarde, in 1698 en 1718 uitgegeven grietenijkaarten van Bernhardus Schotanus à Sterringa. Het origineel dat 113,5 x 125 cm meet en een schaal heeft van ca. 1:59.000 werd in 1739 te Amsterdam en Leeuwarden uitgegeven door Reinier & Iosua Ottens en Tobias van Dessel.

Inhoud

1. Inleiding	3
<i>Begrenzing van het nationale landschap</i>	
<i>Typering van het nationale landschap</i>	
<i>Benaming</i>	
<i>Kadertekst: Wildinghe en Waghenbrugghe</i>	
<i>Opzet</i>	
2. De bodem	7
3. Deelgebied I: De kleistreken en de hemmen	8
<i>Kadertekst: Westergo</i>	
<i>Wolden</i>	
<i>Verzilt veen</i>	
<i>De hemmen of hempolders</i>	
<i>Oude stroomgebieden</i>	
<i>Slaperdijken</i>	
<i>Middelen van bestaan</i>	
<i>Zeeweringen</i>	
3.1 Karakteristieke landschappelijke elementen en structuren	15
4. Deelgebied II: De centrale veengebieden van de Zuidwesthoek	21
<i>Dorpsontginningen</i>	
<i>Wateroverlast</i>	
<i>Ontginningsblokken</i>	
<i>De Ymer: ontginningsbasis van Doniaga en Tjerkgaast</i>	
<i>Lemsterland/Merderaland</i>	
<i>Strijd tegen het water</i>	
<i>Recentere infrastructuur: wegen, tramlijnen en kanalen</i>	
4.1. Karakteristieke landschappelijke elementen en structuren	34
5. Deelgebied III: De stuwwallen en glaciale ruggen van Gaasterland en Sint Nicolaasga	39
<i>Ontstaan</i>	
<i>Vorm en structuur</i>	
<i>Nederzettingen</i>	
<i>Woeste gronden en bossen</i>	
5.1. Karakteristieke landschappelijke elementen en structuren	43
6. Tot slot	45

Van Wildinghe en Waghenbrugge

Een verkenning van de cultuurhistorische kwaliteiten van het Nationaal Landschap Zuidwest-Friesland

1. Inleiding

Ten behoeve van een door *Strootman Landschapsarchitecten bv* te Amsterdam te ontwikkelen landschapsvisie op het Nationaal Landschap Zuidwest-Friesland is door ons in februari/maart 2008 een verkenning uitgevoerd naar de historisch-geografische betekenis van en de belangrijkste cultuurhistorische waarden in deze Friese Zuidwesthoek.

1.1 Begrenzing van het nationale landschap

Het onderzochte gebied wordt (met de wijzers van de klok gerekend) in het noorden begrensd door de autosnelweg A7, vanaf de Kop Afsluitdijk tot aan de kruising met de grens van de gemeente Sneek en volgt vandaar de zuidgrens van de bebouwde kom van Sneek. Ten zuidoosten van Sneek vormt de A7 de verdere begrenzing tot aan de kruising met de waterweg Horseweg. Vanaf dat punt zijn Stobberak, Statenbocht en Slingerak de grenzen tot de Ooster- of Nauwe Wymerts. Deze oude ontginningsgrens – gemarkeerd door achtereenvolgens de Pontdyk, de Brédyk en Langwarderdyk – sluit het gebied aan de noordoostzijde af tot aan de A6. Deze gedeeltelijk door het Tjeukemeer aangelegde autosnelweg markeert de oostgrens van het Nationaal Landschap tot aan de Follegasloot. Langs deze sloot volgt de grens de Polderdijk aan de oostzijde van de Groote Brekken tot de noordelijke grenssloot van het bungalowpark De Brekken. Vanaf de uitmonding van deze sloot in de Groote Brekken volgt de gebiedsgrens achtereenvolgens het Stroomkanaal en de N359 tot aan de westelijke dijk van het vroegere Oudmirderveld, thans Lemsterhoek. Ten westen van de eigenlijke Lemsterhoek is de kust van het IJsselmeer tot aan de Kop Afsluitdijk, inclusief de Makkumer- en Workumerwaarden de grens van het gebied.

1.2 Typering van het nationale landschap

Onze bijdrage, die niet meer dan een verkenning is, gaat met name in op de genese van het landschap voor zover deze van belang is voor het huidige cultuurlandschap. Het Nationale Landschap Zuidwest-Friesland wordt aan de hand van de kernkwaliteiten achtereenvolgens getypeerd als qua schaal contrastrijk ('Van zeer open naar besloten'), met een sterk door waterlopen en meren bepaalde Middeleeuwse verkaveling welke ten derde, omzoomd wordt en gedeeltelijk zijn oorsprong heeft in streken waarin respectievelijk stuwwallen en terpen liggen. Wij gaan met name in op de oorsprong, aard en verspreiding van deze kernkwaliteiten.

1.3. Benaming

Het Nationale Landschap Zuidwest-Friesland valt voor een aanzienlijk deel samen met het door de provincie in haar Streekplan en gebiedsgericht beleid ('Plattelânsprojekten Zuidwest Fryslân') gehanteerde begrenzing.¹ Deze volgt – uiteraard zouden we vanwege het bestuurlijke karakter zeggen – de gemeentelijke begrenzing en omvat daarbij de gemeenten Sneek, Wymbritseradiel, Nijefurd, Gaasterlân-Sleat, Lemsterland en Skarsterlân. De grootste gedeelten van Lemsterland en Skarsterlân – en de gemeente Sneek vrijwel in zijn geheel – vallen buiten het kader van het Nationale Landschap. Daarentegen ligt de zuidelijke helft van

¹ 'Om de kwaliteit fan de romte', *Streekplan Fryslân 2007* (Leeuwarden 2006), 221, 231.

de gemeente Wûnseradiel, die in het provinciale beleid tot Noordwest-Fryslân wordt gerekend, als ook de gemeente Bolsward (voor zover ten zuiden van de A7 gelegen) binnen de grenzen van het Nationale Landschap Zuidwest-Friesland.

*Het is in Friesland overigens de gewoonte om het gebied kortweg als de Zuidwesthoek aan te duiden.*² De Zuidwesthoek wordt dikwijls synoniem gezien met het Friese Merengebied en inderdaad liggen de meeste en de grootste meren in de streek of onmiddellijk aan de rand ervan, zoals het Sneekermeer en het Tjeukemeer. Als we daarbij bedenken dat ook het zuiden van Wûnseradiel tot in de negentiende eeuw bezaaid was met meren, valt veel voor deze aanduiding te zeggen, hoewel de meren zich over het gehele Lage Midden van Friesland tot de streek tussen Leeuwarden en Dokkum in het noordoosten uitstrekken. In deze notitie hanteren wij de meer neutrale aanduiding Zuidwesthoek en bedoelen daarmee het Nationale Landschap Zuidwest-Friesland.

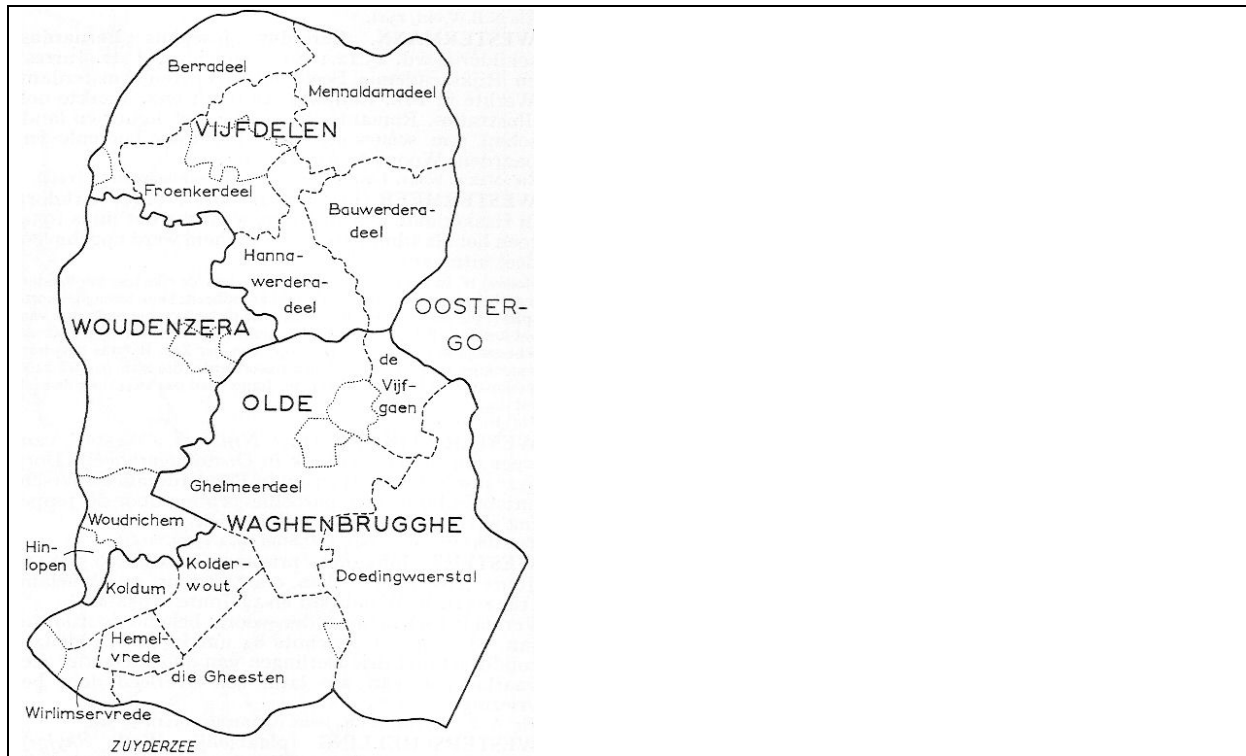
Om de historische inhoud van deze verkenning te benadrukken hebben we gekozen voor de titel *Van Wildinghe en Waghenbrugghe*. Het zijn de aanduidingen die in de veertiende eeuw werden gebruikt voor de districten in dit zuidelijke deel van het overigens veel oudere – want Karolingische – graafschap Westergo. Wildinghe en Waghenbrugghe vallen merendeels samen met de Zuidwesthoek, waarbij Wildinghe in grote trekken de huidige gemeente Wûnseradiel is en Waghenbrugghe samenvalt met de overige Zuidwesthoek, waarbinnen de steden Stavoren, Hindeloopen en Workum destijds overigens al min of meer autonome bestuurseenheden vormden.³

Wildinghe en Waghenbrugghe

Over de herkomst van beide namen is veel gepubliceerd en gespeculeerd, met name over de laatstgenoemde naam. Van dit *Waghenbrugghe* (waarvan de huidige gemeentenaam Wymbritseradiel is overgebleven) lijkt het eerste deel van de naam – *Wain, Wem, Wym* of *Wyme* – verwantschap te vertonen met het Engelse 'wain', dat onder meer de betekenis 'hem', dat wil zeggen rand, grens of althans duidelijk begrensd gebied heeft. (vgl. *Oxford English Dictionary* in voces, *Hem, Wain*, pp. 1287, 3668). Voor de uitgang *brugghe* is broek, moeras of veen de meest voor de hand liggende verklaring (Halbertsma, vgl. Bakker). Op grond van het voorgaande past een etymologische verklaring in de trant van 'venen aan de rand van' (in dit geval: het kleigebied) het beste bij de geografische gesteldheid van het gebied op het moment van de in cultuurname ervan vanaf de 10de eeuw na Christus.

² Vgl. Zuidoost-Friesland dat ook wel als Zuidelijke Wouden wordt aangeduid, maar in het dagelijkse spraakgebruik gewoon De Zuidoosthoek heet (vgl. Schroor, *De wereld van het Friese landschap*, p. 163).

³ De Vries, 1973, pp. 172-173, Van Lengen, 2003, pp. 58-59

Westergo tot 1400

Uit: Brouwer, *Encyclopedie van Friesland*, 1958

Bij *Wildinghe*, *Woldinge*, *Woudenzero* of *Wons (Wûns)*, merken we op dat in het zuidwesten van Friesland klinkervarianten van i in plaats van o meer voorkomen (vgl. de oude naam van het Gaasterlandse dorp Sondel: Sindel). De laatste versie (*Wons/Wûns*) is tevens de naam van het gelijknamige dorp. De huidige gemeente *Wûnseradiel* ontleent haar naam via *Woldenseradeel* aan de hiervoor genoemde varianten. Als verklaringen worden genoemd, het 'eind van de wolden' of de 'streek van de woldbewoners'. *Wolden* als voormalig, ooit met struikvegetatie van els en vlier begroeid hoogveenmoeras, is in dit verband de meest voor de hand liggende verklaring. Als uitgang vinden we deze landschappelijke vorm eveneens terug in enkele in de gemeente *Wûnseradiel* gelegen nederzettingen, zoals *Eemswoude* en *Ferwoude*.

1.4. Opzet

De eerder genoemde 'kernkwaliteiten' geven aan dat de Zuidwesthoek landschappelijk-genetisch in een drietal delen uiteen valt.

- De kleistreken en hemmen in het noorden en westen
- De veengebieden in het centrale deel
- De stuwwallen en glaciale ruggen van Gaasterland en Sint Nicolaasga

Gezien de beperkte tijd en de relatief grote oppervlakte van het gebied (ruim 500 km²) concentreren wij ons in deze verkenning op de historisch-geografische genese van deze onderdelen van de Zuidwesthoek en de wijze waarop de landschappelijke evolutie ervan tot op de dag van vandaag zichtbaar is gebleven in het landschap.

2. De bodem

In ons onderzoeksgebied weerspiegelt de opbouw van de bodem bovenal de wisselwerking van zoet en zout water. Alleen in het zuiden en zuidoosten, in Gaasterland en de omgeving van Sint Nicolaasga dagzomen pleistocene gronden in de vorm van podzolbodems (zandgronden) met op de hogere delen of flanken plaatselijk keileem op geringe diepte. Ten noorden van de lijn Cornwerd-Blauhûs-Sneek ligt de bovenkant van de pleistocene afzettingen tamelijk diep en gemiddeld meer dan 5 meter beneden NAP (Normaal Amsterdams Peil). Naar het zuiden toe loopt deze geleidelijk aan op, waarbij de (hieronder te noemen rug Langweer-Aldegea) een soort drempel is, die samen met de glaciale hoogten van Gaasterland en Koudum een glaciaal bekken vormt, waarvan de merenreeks Heechermeer-Fluessen-Morra de as markeert.

De overgang van mariene sedimentatie enerzijds naar veenvorming anderzijds is in de loop der tijden regelmatig verschoven. In de eerste eeuwen voor de jaartelling viel de grens tussen klei en veen ongeveer samen met een denkbeeldige lijn die één à twee kilometer ten zuiden, min of meer parallel aan de A7 verliep. Vanaf de derde tot de zevende eeuw na Christus drong de zee verder zuidwaarts. Deze expansie van mariene sedimentatie wordt Duinkerke II genoemd en werd tot voor kort wel als Laat-Romeinse transgressie aangeduid. Volgens de bodemkaart strekken de kleigronden zich zuidwaarts uit tot een lijn die globaal genomen van iets ten zuiden van Sneek en IJlst naar Sanfurd loopt en vandaar in zuidwestelijke richting zijn weg vervolgt naar de pleistocene hoogten van Koudum, Warns en Hemelum (Gaasterland).⁴ Maar ook op het veen ten zuiden daarvan gelegen ligt een dun laagje klei, dat daar terechtgekomen is nadat het maaiveld van het veengebied zover was gedaald dat het gevoelig werd voor overstromingen. De daaruit voortvloeiende sedimentatie was een rechtstreeks gevolg van menselijk handelen. Ten noorden en westen van de hiervoor genoemde denkbeeldige lijn Sneek-Sanfurd-Koudum rekenen we de bodems tot de zogeheten vaaggronden, *in casu* de zeeklei. Ten zuiden ervan treffen we overwegend veengronden aan, maar in de nabijheid van de hoogten van Koudum, Gaasterland en Sint Nicolaasga gaat de klei plaatselijk meteen over in podzolgronden (zandbodems). Het onderscheid tussen veen- en kleigronden is weliswaar arbitrair, maar houdt – zoals we verderop zullen aantonen – wat de kleigronden betreft niettemin verband met de door natuurlijke transgressies afgezette dikkere kleilagen en de hiervoor gereleveerde door de mens onbedoeld 'uitgelokte' afzetting van klei op veenoppervlakken, waarvan het maaiveld door ontginning sterk was gedaald. Waar de dikte van de kleilaag geringer is dan 40 centimeter spreken we van veengronden.⁵ Vanaf Langweer strekt zich naar het noordnoordwesten een dekzandrug uit, die ten westen van Polder Zandgaast in de ondiepe ondergrond duikt. De weg Osingahuizen-Aldegea (W) werd er op aangelegd en de rug is tot aan Sand(!)firden en Workum te volgen.⁶ Een iets bredere rug (met keileem in de ondergrond) strekt zich uit van Sint Nicolaasga over Spannenburg, Tsjerkgaast, Kleingaast tot iets ten oosten van Sloten waar de oostelijke uitloper van Gaasterland begint. De rug wordt aan de oostzijde van Sloten doorbroken door een natuurlijke depressie waardoor het Slotergat en de Sloter Ee stromen.

⁴ *Bodemkaart van Nederland, Blad 10 Sneek West(ged.) en Oost* (Wageningen 1974), resp. *Blad 15 Staveren West(ged.) en Oost* (Wageningen 1970)..

⁵ Of plaatselijk, zoals in de omgeving van Bakhuizen van klei op zandgronden.

⁶ In 1320 wordt land onder Aldegea, Bentergheest, genoemd. Eerder was hier sprake van Gaesterdorp en Algodeldorp (Mol & Van Vliet, 'De oudste oorkonden van het Sint-Odulfusklooster van Staveren', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis 1999*, 104). De naam De Band tussen Aldegea en Sanfurd verwijst naar Bentergheest.

3. Deelgebied I: De kleistreken en de hemmen

Dit betreft het deel van Zuidwest-Friesland dat gelegen is ten noordwesten van de lijn Sneek-IJlst-Heech-Aldegea-W-Sanfurd-Heidenschap-Koudum-Warns-Scharl.

In de terpentijd (circa 600 v. Chr.- 900 na Chr.) vormde de streek tussen Bolsward en Franeker (de Greidhoek) als hart van Westergo (zie kadertekst), de kern van een komvormig bekken. Dit goeddeels ten noorden van de Zuidwesthoek gelegen gebied, werd globaal begrensd door de lijn Cornwerd-IJlst-Sneek-Rauwerd-Leeuwarden-Stiens. Vanaf 1000 v. Chr. raakte het Westergobekken opgevuld. Van dit kwelderbekken vormde de Oer-Boorne, die destijds van Rauwerd naar Winsum liep en daar uitmondde in een gebied van wadden en wadgeulen, de centrale as. Omstreeks 500 na Christus was deze komvormige zeeboezem volledig dichtgeslibd en lag de kustlijn in het noorden ongeveer op de oude grens tussen het oude land (die van Harlingen via Minnertsgea-Berlikum-Engelum naar de Middelsee liep) en het pas in 1505 bedijkte Bildt. Vanaf ongeveer de derde eeuw na Christus vormde de Middelsee, als nieuwe benedenloop en estuarium van de Boorne, de oostgrens van dit kwelderbekken.⁷

Westergo

Samen met *Oostergo*, *Zevenwouden* en de elf *Steden* vormde *Westergo* ten tijde van de Republiek (1580-1798) een van de vier kwartieren van Friesland.

Het oude graafschap (alias de laatmiddeleeuwse *terra* of landgemeente) Westergo besloeg vanaf de achtste eeuw tot het tweede kwart van de vijftiende eeuw de westelijke helft van Fryslân, van de Middelsee in het noorden tot aan het Aelmere, de latere Zuiderzee, in het zuiden. Ten zuiden van de Middelsee (waar in de nieuwlanden ten zuiden van Het Bildt de Zwette de grens vormt) kunnen we de Volmiddeleeuwse grens van Oostergo ook nu nog volgen aan de hand van de wateren de Mûzel en de Boorne en de binnendijk de Oude Slachte. Deze begon bij Oudeschouw en liep langs de Nieuwe Wetering door Terherne en over de Heerenzijl naar Joure. Restanten van deze dijk vinden we thans (van noord naar zuid gerekend) terug langs de zuidoever van de Nieuwe Wetering, ten westen van de jachthaven bij de Koaipeats, langs de Jongebuurstersloot, terwijl de Kleasterwei tussen Heerenzijl en Goïngarijp goeddeels op deze oude binnendijk ligt. Slootrestanten ten zuidwesten van Akmarijp en tussen Broek en Snikzwaag markeren vervolgens het beloop van de Alde Slachte die over het grootste deel van zijn lengte tevens de grens vormde tussen de grietenijen (gemeenten) Doniawerstal in het westen en Utingeradeel, respectievelijk Haskerland in het oosten. Vanaf Joure volgde de grens tussen Westergo en Oostergo de Scheensdijk (thans Sewei en Haulstersingel) om via de Wolvedijk en Meerweg uit te komen op het Tjeukemeer. Aan de over-(d.w.z. zuid)zijde van deze plas tot aan de Zuiderzee vormde een oude veenstroom die tevens dorpsgrens was tussen Oosterzee en Echten de grens. Middenweg en Broekensloot herinneren nu nog aan deze uiterste zuidoostgrens van het oude Westergo. Tussen 1422 en 1446 ontstond in Fryslân naast Westergo en Oostergo een nieuwe, derde staatkundige eenheid: Zevenwouden. Het getal zeven was afgeleid van het oorspronkelijke aantal grietenijen: Utingeradeel, Doniawerstal, Haskerland, Aengwirden, Schoterland, Oosterzeeïngerland en Mirderland. Wolden verwees uiteraard naar het (voormalige hoogveen)karakter van de streek. Van dit Zevenwouden gingen het tot Zuidwest-Friesland gerekende deel van Doniawerstal, Lemsterland en Mirderland (Oost-Gaasterland) en naderhand ook overig Gaasterland deel uitmaken. Deze laatste grietenij had zich al in 1495 met Zevenwouden verbonden om de 'vreemde knechten' (uitheemse soldaten) te verdrijven.

⁷ Het ontstaan van de Middelsee was in de hand gewerkt door ontginningen in het klei-op-veengebied dat de binnenranden van de Westergose kwelder omzooimde (vgl. Waldus, 'Vergraven en verdrongen', pp. 79-80).

Wolden

Ten zuiden van het Westergobekken lag een veengebied waarvan het maaiveld naar het zuiden toe geleidelijk aan opliep. Het westen van deze streek werd naderhand als Wildinghe of Woldinge aangeduid. Namen als Wons, Exmorra (moer!), Eemswoude, Ferwoude, Wolsum en Idzegea (omstreeks 1240 als Eddeswald aangeduid) geven een indicatie van de uitgestrektheid van deze woldstreek, die in feite de meest noordelijke uitloper was van een veencomplex dat zich tot aan de hoogten van Gaasterland uitstrekte. Schenkingsakten uit het midden van de negende eeuw maken duidelijk dat dit hele toenmalige woldgebied van Koudum tot de omgeving van Sneek werd bewoond.

Eemswoude (*Imiswalde*), Hieslum (*Hasalon*, hazelaar!) en Exmorra (*Aspanmora*, aspan = esp) worden daarbij, naast Koudum zelf, onder meer als plaatsen genoemd.⁸

Deze contreien raakten vanuit Marne en Middelzee gaandeweg bedekt met een laag knipklei. Dat dit proces zich geleidelijk voltrok blijkt uit de afzetting van deze zware klei en de nog aanwezige grillig hoekig gevormde percelen tussen Exmorra en Hieslum als ook in de omgeving van Abbegea en Easthim. Het heeft er alle schijn van dat de bewoners de tijd hebben gehad om de oorspronkelijke veenverkaveling vanwege de afzetting van klei en ten behoeve van een aanpassing van de afwatering meer blokvormig karakter te geven.⁹ Plaatselijk gingen de bewoners er toe over terpen op te werpen zoals Hieslum, Abbegea, Monnikeburen, Easthim of Bons.

Het eiland van Westergo, omringd door Middelzee en Marneslenk

HET BILDT

Uit: Schroor, M., *Van Middelzee tot Bildt* (Abcoude 2000), 28

Zo breidden vanuit de Marne en de Middelzee kleiafzettingen zich tot circa 800 AD verder uit tot de aan het begin van deze paragraaf genoemde lijn Sneek-Sanfurd-Koudum. Beide slenken stonden – zoals het kaartje laat zien – aan het einde van het eerste millennium in de

⁸ Künzel, c.s., *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200* (Amsterdam 1988), passim.

⁹ Waar de zee met meer geweld inbrak was dat niet mogelijk en vinden we de oude veenverkaveling in de ondergrond, zoals in de omgeving van Teerns en Warstiens (Janssen, 'Werren en warren', 1989, Waldus, 'Vergraven en verdrongen', 2000)

omgeving van Bolsward in verbinding met elkaar. Terwijl het centrale deel van Westergo als het ware een eiland werd, raakte het veen ten zuiden ervan bedekt met een laag klei.¹⁰ Zowel de Marneslenk als de Middelzee dankten hun uitbreiding vooral aan de mens, die vanuit het dichtbevolkte 'eiland van Westergo' de hoogvenen aan zijn randen in cultuur nam door er sloten te graven, de venen te ontwateren, daarop gewassen te verbouwen en dieren te weiden. De sterk ingeklonken veengebieden boden aan de zee de ruimte om via een bestaand geulenstelsel, waarvan beide zeearmen de hoofdtakken vormden, diep landinwaarts te dringen. Waar Marne en Middelzee zich uitbreidden zette zich gaandeweg een dik pakket kalkrijke klei af.

Verzilt veen

De veenlagen onder het kleipakket raakten geïnfilterd met zout water. Dit was naderhand aanleiding voor de bewoners om putten of geulen door de kleilaag te graven van waaruit zij turf omhoog haalden om die na droging te verbranden en uit de as zout te winnen door middel van oplossing en indamping, de zogeheten moertering. Restanten van deze zoutwinning zijn bij de aanleg van de N359 nabij Workum teruggevonden. De in de 19de eeuw drooggemaakte Makkumer, Parregaaster en Workumermeren, maar ook de in 1620 drooggemalen Staverse Noorder- en Zuidermeren danken hun ontstaan vermoedelijk aan deze moer- of zelnering.¹¹ Een aantal depressies aan de oostzijde van deze voormalige meren is het gevolg van de moertering. Die moet overigens ook op grote schaal ook plaats hebben gevonden in de Ripperhem, de Scherwolderhem en de Morrahem of Moerhem! Verspreid over de hemmen en de aansluitende veengebieden (deelgebied II) wijzen toponiemen in de richting van deze activiteit, zoals het eerdergenoemde Exmorra (moer), Zoutebracht (Soltgraft bij Hindeloopen) of Brandeburen in It Heidenskip onder Workum.

In de tiende eeuw kwamen de eerste dijkkringen tot stand op de kwelders van Centraal Westergo (de zogenaamde moederpolders van o.a. Tzum, Hartwerd, Easterein). De stoot tot het opwerpen van grootschaliger dijkensystemen werd, behalve door een toenemende bevolkingsdruk ook door een groeiende onveiligheid voor de Friese handel op lange afstand (Vikingen!) gegeven. Bijgevolg concentreerde men zich meer op de eigen omgeving. Daarnaast vond – in West-Europa – een overschakeling plaats van een ruileconomie waarin luxe goederen centraal stonden, naar een geldeconomie op basis van gebruiksgoederen. In het midden van de elfde eeuw telde Fryslân een viertal muntplaatsen die alle min of meer op de grens van het kleigebied met het achterland lagen, van noordoost naar zuidwest: Dokkum, Leeuwarden, Bolsward en Stavoren.

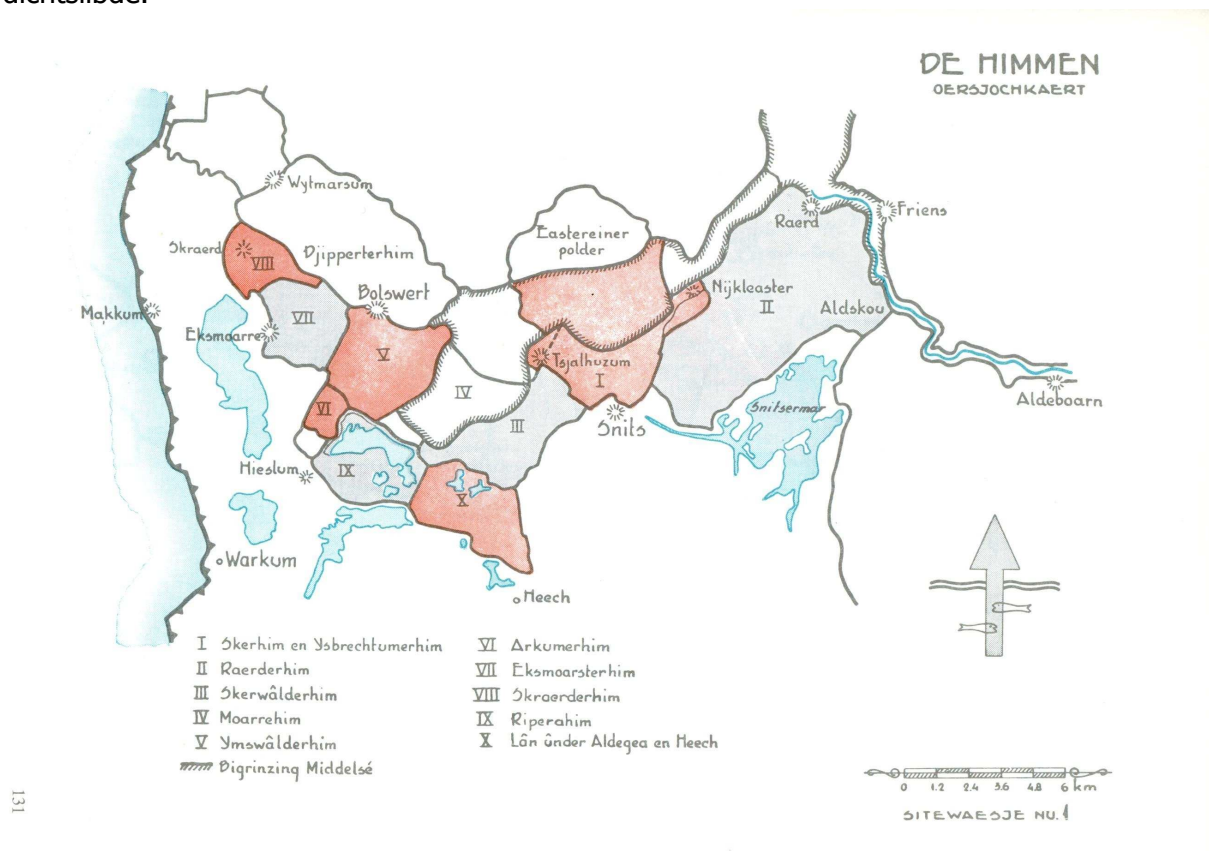
De hemmen of hempolders

Vanaf de tiende eeuw drong de zee nog eenmaal diep landinwaarts en stonden Marneslenk en Middelzee nabij Bolsward gedurende enige tijd met elkaar in verbinding. Dit maakte de aanleg van de dijk rond het gebied Witmarsum-Bolsward-Hartwerd-Burgwerd noodzakelijk. Deze geheel op de klei van Centraal Westergo gelegen moederpolder (Djipperterhim) zal in de 10de eeuw de eerste hempolder zijn geweest. Hij ligt overigens goeddeels buiten ons onderzoeksgebied (zie kaartje). De aanleg van dijkensystemen leidde er toe dat de doorsnee hoogte van de waterstanden toenam. Dit effect werd versterkt doordat nog vóór 1100 een ringdijk om geheel Centraal Westergo tot stand kwam, waardoor de komberging van het water in deze contreien werd verkleind. Eveneens vóór 1100 werd de Marneslenk afgedamd door middel van de Griene Dyk ten zuiden van Kimsward. Vanuit het westen waren eb- en vloedstromen nu afgesneden en wanneer we daarbij vaststellen dat het getijdenwater de

¹⁰ Schroor, *Van Middelzee tot Bildt* (Abcoude 2000), 22-28

¹¹ Ter Wee, 1976, 9-13

zuidelijke Middelseekom (waarin naderhand Nijland tot ontwikkeling kwam) nog slechts door de engte tussen Boazum en Dearsum kon bereiken, ligt het voor de hand dat dit bekken snel dichtslibde.

De Hempolders

Uit: Rienks & Walther, *Binnendijken en Slieperdiken II*, (Leeuwarden, 1954), 131

De ontwikkelingen langs de Zuidelijke Middelsee en de Marne hadden onmiddellijke gevolgen voor de gebieden ten zuiden ervan. In dit veel lager gelegen knipkleigebied met zijn veenondergrond ging men tot de aanleg van meerdere hempolders over. Ze werden aangelegd om te voorkomen dat het water uit de hoog opgeslibde nieuwlanden van de Middelsee, de lager gelegen kleigronden van de Zuidwesthoek instroomde. De in de twaalfde eeuw aangelegde hempolders zijn van west naar oost de:

- Schaarderhem*
- Exmorrahem*
- Eemswouderhem*
- Morrahem (in de vm. Middelsee)*
- Scherwolder of Abbegeahem*
- Scherhem*
- Rauwerderhem*

Zo trad een reeks deels opeenvolgende, deels gelijktijdige en elkaar versterkende processen als een schaarbeweging op. De belangrijkste daarvan waren de voortschrijdende ontginning van de veengebieden ten zuiden van de hemmen en daaruit voortvloeiende daling van het maaiveld (zie volgende paragraaf). Daarnaast veroorzaakten klimatologische omstandigheden (overheersende zuidwestenwinden) en veranderingen (Middeleeuws klimaatoptimum met hogere temperaturen, meer neerslag en grotere stormfrequentie) een

verschuiving in de patronen van zeestroming en sedimentatie. Zij leidden tot het dichtslibben van Marne en Middellzee in de elfde en twaalfde eeuw.

Ten zuiden van de hiervoor genoemde Eemswouder-, Morra- en Scherwolderhem, kwamen de *Arkumerhem*, de *Riperhem* en de *Hem tussen Heech en Aldegea* tot stand. De aanleg van de laatstgenoemde hemmen moeten wij zien in het licht van de voortschrijdende bevolkingsgroei. Die had er vanaf de tiende eeuw toe geleid dat ook de hoogveenstreken ten zuiden van de hemmen in cultuur waren genomen (zie volgende paragraaf). Terwijl de hemmen langs de zuidzijde van de Marne en de Middellzee aanvankelijk het water uit de hooggelegen kleistreken uit het noorden zullen hebben gekeerd, kwam daar nu ook het water uit de (inmiddels laag) veenstreken ten zuiden erbij. Vooral de meer zuidelijke hemmen zullen met het oog op het weren daarvan tot stand zijn gekomen.

Oude stroomgebieden

De hempolders passen in een oudere landschappelijke structuur. Hun ligging aan de bovenloop van de zuidelijke brontak van de Marneslenk (door ons 'westelijke of Hieslumer Ee' genoemd en als inversierug nog goed herkenbaar op de geomorfologische kaart) plus oorkondelijke vermeldingen uit de 9de eeuw van nederzettingen als Eemswoude, Tjerkwerd (Sedlingi), Dedgum, Hieslum en Monnikeburen bij Nijhuizum (Monicesloe) maken beide duidelijk dat hier de oorsprong ligt van de opstreckende verkaveling. Deze strekt ten westen van Aldegea (W) en Greonterp als een waaier landinwaarts. Meer zuidoostelijk daarvan liep een door ons gemakshalve als 'Grons' aangeduide, voormalige waterloop die zuidwaarts vanaf de Palesloot te volgen is langs Haanmeer, Gracht of Viswijk, Ursulapoel, Zandige Grons, Vlakke en Aldegeaaster Brekken en vandaar via Hissemeer en Piekemeer langs de zuidzijde latere Hemdijk naar Wijddraai en Ee bij IJlst. De ligging van deze laatste stroom (ooit een veenriviertje) dat wellicht tevens een oude ontginningsbases markeert verklaart mede waarom Wymbritseradeel hier zo ver naar het zuidwesten reikt. De dorpen in Zuid-Wûnseradiel waren meer op de westelijke Ee gericht. Mogelijk splitsten de Wymbritseradeelster dorpen zich daarvan af, waardoor Sanfurd waarschijnlijk een dochter van Greonterp en het dorp De Gaastmar dito van Nijhuizum is. De begrenzingen van bestuurlijke eenheden lijken daarmee tot op de dag van vandaag oude stroomgebieden te weerspiegelen.

De hemmen kregen pas laat een kunstmatige afwatering met behulp van molens en ze werden eeuwenlang ontwaterd door middel van *pompen* (houten duikers) en naderhand door *zijlen* (uitwateringssluizen) in de hemdijken. Slechts zijlen konden, wanneer zij open stonden, door schepen worden gepasseerd. Het gebied moet echter in de Late Middeleeuwen een groot aantal overtomen hebben geteld, waar schepen met behulp van lieten over stammen van sparrenhout over de dijk werden getrokken. Op of nabij zulke strategische plekken, waar wateren de hemdijken kruisten, ontstonden nederzettingen zoals Bolsward, Sneek en IJlst. Zij groeiden uiteindelijk boven de dorpen in hun omgeving uit. Het natte karakter van de hemmen – mede versterkt door de moertering die eerder op grote schaal plaatsvond – blijkt onder andere in de zestiende eeuw uit verschillende toponiemen en gebiedskwalificaties zoals opgetekend in de *Beneficialboeken* (1543). Bij Atzeburen (Easthim) was sprake van 'leech gebroocken landt', bij Nijhuizum werd 'pyellandt' (van *palus* = moeras, vgl. de Brabants/Limburgse Peel) vermeld.¹² Onder Abbegea, buiten de hemdijk, zij het in de Hem tussen Heech en Aldegea, werd over de kerkelanden het volgende opgemerkt: 'Item desse voorschreuen landen (...) zyn hyuden daags noch onlanden, ende lege ende gebroocken landen, als dat wel bykendt is, alzo dat mense alle jaeren slooten ende dammen moet, wyl (= wil) men daer gebruyck van hebben, ende wanneer het een

¹² Vgl. 'Veen, klyn, darry, peel, moer (een abbreviatie van modder) moerassen (...) zyn diverse benoemingen, in de Republycq gebruyckelyk, en hebben alle de beduidenis van turfgrond'. (Johan Vegilin van Claerbergen, *Vertoog over de veengraveryen*, Leeuwarden 1766, 2)

fochtich soomer is, soe zynse van cleyne waerdie, etc.'. ¹³ Ook ten oosten tussen Hindeloopen en Koudum ging het om laagliggend land, zoals blijkt uit het toponiem Haanmeer. 'Haen', was met rus en zebies begroeid land. ¹⁴

Inpolderingen van boezemland en bemaling kwamen hier laat tot stand. De eerste bemalen polders ontstonden tegen het einde van de 17de eeuw langs de natte noordflank van Gaasterland, zoals de Van Coehoornspolder bij Wyckel en de Valkenierspolder bij Harich. Meer naar het noorden behoren de Brattepolders ten oosten van De Gaastmar als ook de Jousterper en Rijtseterperpolders – ongetwijfeld vanwege de nabijheid van het Parregaaster Meer – tot de vroege bemalen polders, evenals de in 1714 bedijkte Greonterper Polder. ¹⁵ Het gebied telt daarnaast de meeste droogmakerijen van Fryslân, waarvan de Staverse Noorder- en Zuidermeren in 1613-1620 de rij openden. De meeste octrooien van droogmaking, die vooral voor plassen in de Zuidwesthoek werden verleend, bleven echter onbenut of kwamen eerst vanaf de negentiende eeuw ten uitvoer. ¹⁶ In feite had het hele kleigebied ten zuidwesten van de Hemdijk van Sneek naar Tjerkwerd tot aan Stavoren op de kaart de aanblik van een gatenkaas die ook thans nog zo kenmerkend is voor het gebied tussen Sneek en Joure. De grootste droogmaking vond in 1878 plaats, toen met behulp van Engels kapitaal de Makkumer, Parregaaster en Workumer Meren werden drooggemalen. Het werd geen onverdeeld succes, mede omdat ringvaart noch ringdijk werden aangelegd, waardoor de boeren in de omgeving hun water in deze droogmakerijen lieten lopen. ¹⁷

Slaperdijken

Hiervoor wezen wij o.m. op moertering in dit klei-op-veengebied. Het is zo goed als zeker dat zowel het Makkumer als het Parregaaster en het Workumermeer hun bestaan aan deze activiteit dankten. Op een hoge pleistocene ondergrond lag hier een veendek dat pas laat door de zee werd aangetast en met zout verzadigd raakte. Het was de meest westelijke uitloper van een woldgebied dat voor het overige vrijwel de gehele kleizone van de Zuiderzee tot aan de Weser omzoomde. Ten westen van de meren en in feite langs de gehele IJsselmeer (lees: Zuiderzee) kust bleef de zee, zowel in de Late Middeleeuwen als de Vroegmoderne Tijd, haar invloed uitoefenen. De laatste grote overstroming vond in 1825 plaats. Diepe, deels ingepolderde inhammen, zoals de 'inbochte' tussen Workum en Hindeloopen en de Bocht van Molkwerum, geven aan dat hier tijdens de Late Middeleeuwen (vanaf ca. 1170) veel land verloren is gegaan. Omgekeerd werd in dezelfde omgeving, dankzij de nabijheid van geulen en de kracht van de stromingen, veel lichte, zavelige klei afgezet. Deze zavel treffen we aan tussen Makkum en Stavoren, met de lichtste fracties in het in 1624 bedijkte Workumer Nieuwland en tussen Makkum en Gaast. Overstromingen zoals in 1701 en 1703 en de paalwormplaag (*teredo navalis*), welke de houten duikelhoofden (strekdammen) en bekistingen van de dijken aantastte, dwong tot de aanleg van slaperdijken om de gevolgen van eventuele overstromingen te beperken. Zo kwam in 1732 de Koudumer Slaperdijk tot stand tussen het Workumer Nieuwland en de hoogte van Koudum (waarop in 1970 de N359 Westergoawei werd aangelegd) en tussen deze hoogte en het Hemelumer Hoog bij Nijbuorren.

¹³ *Beneficialboeken van Friesland (1543)*, (uitgegeven door Van Leeuwen, Leeuwarden 1850), 427 en passim.

¹⁴ Ook in de eigenlijke hemmen zelf en wel ten oosten van Greonterp lag een Haanmeer. Het werd in 1858 drooggemaakt (*Beschrijving Waterstaat Friesland*, 386-387).

¹⁵ De in 1719 gestichte Gaasterpolder op de hoge zavel bij het gelijknamige dorp vormt hierop een uitzondering!

¹⁶ Schroor, M., 'Droogmakerijen in Friesland (1600-1800)', *Noorderbreedte* (1989), 73-77. De belangrijkste daadwerkelijk uitgevoerde droogmakerijen waren ten tijde van de Republiek de Sens- en Atzebuurstermeer (1632/33), Fallingabuurster- en Aaltjemeerpolder (1644) en de Otte- of Ottopool onder Koudum (<1698).

¹⁷ Thurkow, A., 'De negentiende-eeuwse droogmakerij als winstobject, een particulier initiatief in Noord-Holland en Friesland. In: *It Beaken* (1986), 24-45.

Middelen van bestaan

Vanwege zijn overwegend lage ligging en grondsoort (overwegend zware, kalkarme knipklei) is de veehouderij al eeuwenlang de voornaamste grondgebruiker in dit deelgebied, zoals overigens in de gehele Zuidwesthoek. Slechts in een tweetal kleine 'enclaves' langs de IJsselmeerkust (Idsegahuizum, Gaast) komt op smalle zavelige ruggen enige akkerbouw voor. De industrie beperkte zich – met uitzondering van luxenijverheid als glasbewerking, edelsmederij en klokkenmakerij (in Sneek, Bolsward en Workum) – hoofdzakelijk tot de kleiverwerkende nijverheid. Daarnaast was de scheepsbouw (m.n. IJlst en Workum) en de daarmee samenhangende houtverwerking (houtzaagmolens in IJlst en Wâldsein!) en gereedschappenfabricage (1865 Nooitgedagt, IJlst) van belang. De kleiverwerkende industrie kwam als grofkeramiek voor in de onmiddellijke omgeving van Bolsward en Makkum (tichelwerken en panwerken) en is als fijnkeramiek (aardewerk, plateel) nog steeds vertegenwoordigd in Makkum en Workum. In Makkum concentreerde zich voorts de schelpkalkbranderij.

In de nabijheid van de Zuiderzeekust (trekbanen van vogels) telde het gebied een tiental eendenkooien. Ook de visserij was van belang zowel op de meren als op de Zuiderzee. Een bijzondere tak was de palinghandel die tot 1914 met eigen palingaken vanuit Heech, De Gaastmar en Workum rechtstreeks op Londen werd gedreven.

Zeeweringen

De belangrijkste dijk in de Zuidwesthoek met een waterkerende functie naar het IJsselmeer is de oude Zuiderzeedijk. In het verleden viel die onder verschillende dijkbeherende instanties, de zogeheten zeewerende waterschappen die in Friesland – sinds in 1533 door stadhouder Schenck van Toutenburg orde op waterstaatkundige zaken was gesteld – *zeedijkcontributies* of kortweg *contributies* werden genoemd.¹⁸ Het contribuieren had te maken met het feit dat ook ver landinwaarts gelegen dorpen en grietenijen (tot 1850 de aanduiding voor plattelandsgemeenten in Friesland) meebetaalden aan het onderhoud van de dijken. Tot het Waterschap Fryslân in 1980 alle taken overnam van de zee- en IJsselmeerwaterkerende waterschappen was het Friese dijkbeheer een ingewikkelde zaak. In de Zuidwesthoek viel de zeedijk vanaf Makkum tot aan Workumerhek (thans de grens tussen Wûnseradiel en Nijefurd) onder het beheer van Wonseradeels Zuiderzeedijken.¹⁹ Vandaar tot het Rode Klif was het onderhoud en beheer zeer verdeeld. Met voorbijgaan aan de details viel de oude dijk onder het waterschap 'Hemelumer Oldephaert en aanhorige Zeedijken', resp. 'Wymbritseradeels c.a. Contributie Zeedijken', terwijl voor het in 1624 bedijkte Workumer Nieuwland een aparte contributie vormde. De 'aanhorige Zeedijken' van Hemelumer Oldeferd hadden betrekking op de dijken waarvan de onderhoudsplicht vanouds viel op de steden Stavoren, Hindeloopen en Workum en enkele landinwaarts gelegen dorpen.²⁰ De vier contributies waren al in 1938 als gevolg van de afsluiting van de Zuiderzee opgegaan in één waterschap: Westergo's IJsselmeerdijken. Daarvoor had elk dorp een vastgesteld gedeelte zeedijk waarvan het het dijkslichaam (het zogeheten aardwerk) moest onderhouden. In het midden van de 17de eeuw bijvoorbeeld was 1777 roede (8416 meter) dijkslengte tussen Makkumerzijl en Workumerhek dorpsgewijs verdeeld in 30 grotere en 11

¹⁸ Raad, H. de, *De dijk op hoogte*, (Harlingen 1993), 65.

¹⁹ De dijk ten noorden van Makkum (i.e. Makkumerzijl) viel tot aan het monument De Steenen Man ten zuiden van Harlingen onder het beheer van waterschap *Der Vijfdeelen Zeedijken Buitendijks*.

²⁰ Te weten Nijhuizum (Wymbritseradeel) en de ver landinwaarts gelegen dorpen van voormalige gemeente Utingeradeel, voor zover gelegen ten zuiden van de Leppedijk,; Oldeboorn, Akkrum, Terhorne, Terkaple en Akmarijp (W. Jaarsma, *De Friese Zeeweringen van 1825 tot 1925*, Leeuwarden 1933, pp. 175).

kleinere vakken, waarvan de allerkleinsten hooguit twee voeten lengte (79 cm) bevatten!²¹ Van Workumerhek tot het Roode Klif was de versnippering nog groter.²²

De gemiddelde hoogte van de voormalige Zuiderzee, thans IJsselmeerdijken bedraagt aan de westkust circa 4½ meter +NAP (Normaal Amsterdams Peil). De dijken verloren hun zeewaterkerende functie na de voltooiing van de Afsluitdijk in 1932. Mede daardoor hebben ze de hoogte zoals die sinds de laatste ophoging in de jaren 1880 bestaat behouden, met inbegrip van de vele bochten.

3.1. Karakteristieke landschappelijke elementen en structuren:

Verkaveling: Op de kleigebieden buiten (= ten noordwesten van) de hemmen en in de Eemswouderhem vinden we een onregelmatige blokverkaveling. In de droogmakerijen overheerst de regelmatige blokverkaveling. De hempolders kenmerken zich in het algemeen door een mieden- of blok-strookverkaveling. Die vormt de geleidelijke overgang naar de opstreckende verkaveling van de veengebieden (*deelgebied II*) meer landinwaarts. Op een aantal plaatsen, zoals Ritseburen (ten westen van de lijn Tsjerkwert-Parregea) maar ook in de omgeving van Wonneburen, Hieslum en Nijhuizum heeft de miedenverkaveling een duidelijk grillig-hoekig karakter. Die is het gevolg van overslibbing van de oudere, opstreckende veenverkaveling door klei en de aanpassing naar een meer blokvormige structuur, met behoud van elementen uit de oorspronkelijke verkaveling. Bij Gaast en Doniaburen liggen restanten van een repelvormige verkaveling. Het relatief hooggelegen, zavelige bouwland is hier verdeeld in lange, smalle percelen of strengen die haaks op de dorpsas staan.²³ Het is een zeer zeldzame verkaveling. We vinden verder hier en bij Idsegahuizum nog enkele kruinige percelen, bolvormige akkers op lichte kleigronden, die zo zijn geploegd dat het midden hoger ligt dan de randen, waardoor een goede afwatering mogelijk is. Ten oosten van Koarnwert (Cornwerd) komen ten behoeve van de Makkumer aardewerknijverheid afgetichelde percelen voor. Een aantal ervan is in beheer bij It Fryske Gea (Polder Koarnwert, met aansluitend Polder de Eenhoorn).²⁴ Vergelijkbare afgetichelde gebieden vinden we ten zuidoosten van Engwier en rondom Exmorra. Elders, zoals in de Riperhem, Morrahem en Scherwolderhem was in het verleden sprake van moertering. De voorgaande elementen dragen bij aan het microreliëf, zoals ook oude kreekbeddingen als waardevolle – helaas soms afgegraven - inversieruggen in het landschap bescherming verdienen. We vinden ze ten zuidoosten van Exmorra, tussen Tjerkwerd en Jonkershuizen, ten noorden van Makkum (uitgegraven met karakteristieke steilrand), bij Kooihuizen en als restant van de Hieslumer Ee tussen Hieslum in het noorden en de oostelijke Dijkvaart van het Workumer Nieuwland in het zuiden.

Vrijwel het gehele gebied wordt ook thans nog gekenmerkt door een waardevolle en kwetsbare verkavelingstructuur die veel zegt over de bewoningsgeschiedenis van dit deel van Fryslân.

Dijken: De voormalige Zuiderzeedijken langs het IJsselmeer hebben het negentiende-eeuwse profiel en hun veelal middeleeuws tracé voor het merendeel behouden. Binnendijks komen op verschillende plaatsen dijkspuiten voor. Die zijn ontstaan door aardhaling ten

²¹ De gehanteerde dijksroede mat twaalf voeten (die min of meer gelijk met de Friese houtvoeten) in totaal 4,736 meter lengte had (Van Buijtenen c.s., *Westergo's IJsselmeerdijken*, Bolsward 1956, 150)

²² Zie de door Meynert Douwes en Jan Jacobs Haersma vervaardigde manuscriptkaart van Wymbritseradeels c.a. Contributie Zeedijken en Hemelumer Oldephaert, Noordwolde en Utingeradeel c.a. Contributie Zeedijken uit 1659 in: De Raad, *op.cit.*, 68-70, resp. detail Scharl uit deze kaart: Schroor, *De wereld van het Friese landschap* (Groningen 1993), 152.

²³ Schroor, M, 'Gaast' in: *Noorderbreedte* 1997-3, 24-25.

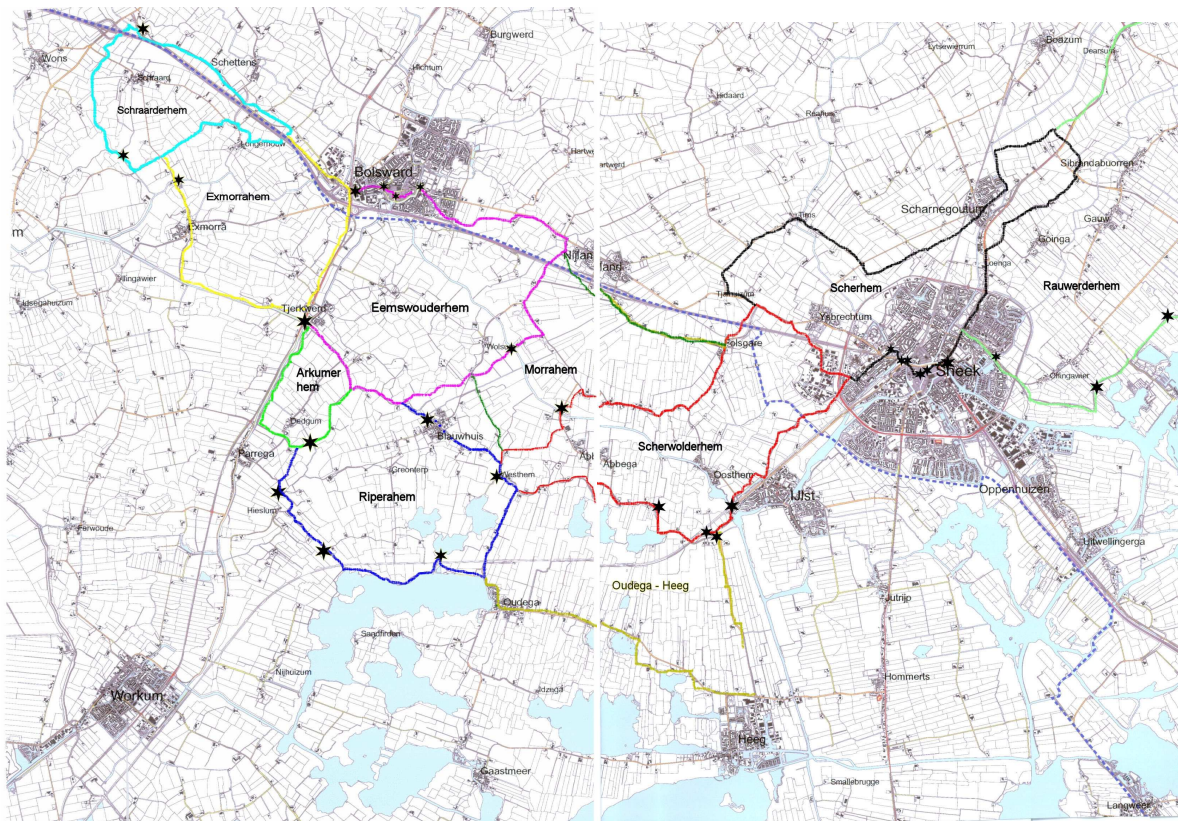
²⁴ Polder de Eenhoorn is feitelijk een droogmakerij, t.w. het in 1776 drooggelegde Sillaardermeer!

behoefte van de verzwaring en ophoging van de dijk. Als kleine natuurterreintjes zijn ze meest in beheer bij It Fryske Gea, dat ook de sinds de afsluiting van de Zuiderzee permanent drooggevalen zandplaten buitendijks beheert (Makkumer Noord- en Zuidwaard, Kooiwaard, Warkumerbûtenwaard, Mokkebank).²⁵ Dijkputten vinden we binnendijks langs de Zuiderdijk tussen Stavoren en het Roode Klif, tussen Stavoren en Molkwerum, in het Workumer Nieuwland en voorts bij Gaast, Piaam en tussen Makkum en Houw (Kop Afsluitdijk). Aan de binnenzijde van de Alde Dyk ten zuiden van Workum ligt nog een kolk als restant van een dijkdoorbraak in 1825 en wel aan de achterzijde van de in 1632 bedijkte Wielpolder. Tussen Bakhuizen en Mirns tenslotte bevindt zich in de afgegraven Oude Dijk het restant van een uit 1775 daterende kolk.

Vanwege zijn lage ligging telt het klei- en hemmengebied van de Zuidwesthoek, behalve de oude Zuiderzeedijk, die in oorsprong uit de twaalfde en dertiende eeuw dateert, een groot aantal binnendijken. We kunnen ze verdelen in hemdijken en slaperdijken.

De *hemdijken* liggen nog goeddeels in het landschap, zo niet als verhoogd dijklichaam dan wel als tracé herkenbaar. Tussen Sneek en Tsjerkwert markeren de Alde Himdyk, Skerdyk, Nijesyl, Pikedyk, Hissedyk, De Kat, Sint Vitudijk en Hemdijk de oude zuidelijke hemdijk van achtereenvolgens de Scherhem, Scherwolderhem, de omgeving van Blauhûs en de Eemswouderhem. Deze hemdijk werd in 1853-1856 bestraat. Ten westen van Tsjerkwert zijn moeiteloos de restanten terug te vinden van de zuidelijke en westelijke dijken van de Exmorrahem en de Schaarderhem. Ze liggen vanaf Tsjerkwert naar het noordwesten gerekend langs het in 1877 gegraven Van Panhuyskanaal (dat een enkele flauwe dijkbocht afsnijdt), de Bonjeterperweg, Exmorrazijl, Zuiderlaan en Meerswal. Vandaar tot aan de Marnedijk bij Harkezijl ligt de Schaarderhemdijk zelfs geheel als een groene dijk in het landschap en zijn slechts enkele stukken afgegraven. Deze aaneenschakeling van hemdijken bezit nog geheel het oude profiel en dijkshoogte.

²⁵ It Fryske Gea, *Ontdek de Friese natuur (Handboek)*, (Olterterp 2005), passim.

De hempolders en hemdijken op een moderne topografische ondergrond. De sterretjes geven de plaatsen van de oude zijlen of uitwateringssluizen aan. (Ondergrond: Topografische Dienst/Kadaster, provincie Fryslân)

Andere dijklichamen van hemdijken vinden we nog tussen:

Folsgare en Sylsterbuorren ten westen van Nijland (d.i. de Tsjærddyk alias de noordelijke dijk van de Morrahem)

Tussen Folsgare en Abbegeasterketting langs de Easthimmerwei (d.i. de noordelijke dijk van de Scherwolderhem, tevens de zuidoostelijke dijk van de Morrahem)

Het zuidelijke deel van de Alde Skatting ten noorden van Osingahuizen (d.i. een restant van de oostelijke hemdijk van de Hem tussen Heech en Aldegea)

De hemdijk langs de noordelijke oever van de Aldegeaaster Brekken tussen de Stasjonsleane bij Aldegea/Aldegea (W) en de gemeentegrens tussen Wymbritseradiel en Wûnseradiel (d.i. de zuidelijke dijk van de Riperahem).

De dijk rond de Arkumerhem waarin het dorp Dedzjum (Dedgum) ligt is nog vrijwel in zijn geheel als dijklichaam intact.

Tracés van hemdijken zijn nog aanwezig tussen:

Nijesyl/Draeisterhuzen en Osingahuizen (de zogeheten Alde Lange of Hegemer Skatting, waarvan het zuidelijke deel nog als verhoogd dijklichaam, zie hierboven)

Tussen Osingahuizen en Aldegea (W), de zogeheten Hagena dick (Fries: Hegemerdyk), die merendeels de weg volgt langs Lytshuzen met enkele verhoogde dijkfragmenten langs Palsepoel en Schuttelpoel.

Tussen Aldegea en Westhim/Westhem in de vorm van de Westerskatting (grens tussen Riperhem en Hem tussen Heech en Aldegea).

Een deel van de Westergoawei (N359) tussen Baburen en Tsjerkwert volgt de oude westelijke dijk van de Eemswouderhem.

Tussen Senserhuis, Jouswerd en Fiifhûs markeren sloten en smalle percelen de oude hemdijk tussen de Morrahem en de Eemswouderhem.

Vanaf Fiifhûs naar het noorden (tot aan de Tsjaerddyk) markeren Nijewei en Remswerderleane de noordwestelijke grens van de Morrahem.

Ten noordwesten van Longerhou geven enkele smalle percelen aan de noordzijde van de Burggraafpolder de grens aan tussen de vroegere Exmorrahem en Schaarderhem.

De in 1732 aangelegde Koudumer Slaperdijk is intact gebleven, mede dankzij het feit dat de Westergoawei (N359) er tussen de Oude Oostervaart ten oosten van Hindeloopen en het Koudumer Hoog erop is aangelegd. Ten zuiden van Galamadammen is de Koudumer Slaperdijk zeer fraai zichtbaar gebleven als groene dijk welke bij Nijburren op het Hemelumer Hoog eindigt.

Sluizen: In de Zuiderzeedijk lagen en liggen verschillende uitwateringsluizen of zijlen. Van noord naar zuid zijn of waren het de:

- Makkumer- of Grote Zijl (*1606 gebouwd ter vervanging van de Oldekloosterzijl – uit 1446-1459 - die iets noordelijker gelegen aan het einde van de Plein en Markt vóór 1618 werd afgedamd*)
- Staten-, Kleine- of Achlumerzijl in de Kleine Zijlroede te Makkum (*in 1779 gedempt*)
- Workumerzijl (nog aanwezig)
- Kolder- of Koudumerzijl (*de voormalige zijl van Koudum nabij de Grootte Wiske t.o.v. Hindeloopen, werd een binnenzijl door de inpoldering van het Workumer Nieuwland in 1621 en vóór 1707 gedempt. N.B. Op deze plek staat ook de grenspaal SPQH – Senatus Populus Que Hindelopia – uit 1782 op de grens met de Klokslag van Workum*)
- Hindelooperzijl met wachthuis (nog aanwezig).
- Ungerzijl aan de uitmonding van de Palesloot (*kort na 1659 afgedamd*)
- Molkwerumerzijl (*bij 't Sluiske, thans duiker*)
- Noordersluis in Stavoren (*in 1576 gebouwde schutsluis en sedert herhaalde malen vernieuwd*)
- Johan Frisosluis (*schutsluis naast het in 1966 voltooide Hooglandgemaal*)

Ten zuiden van Hindeloopen staat het voormalige waterschapshuis van het waterschap Wymbritseradeels c.a Contributie Zeedijken. Het werd in 1879 gebouwd op de plaats van een uit 1767 daterende voorganger.

Alle binnen- of keerzijlen in de Koudumer Slaperdijk zoals de Noorderzijl, de Koudumerzijl, de Galamadammen en de Vogelhoek zijn opgeruimd of gedempt.

In 1466 werd een contract getekend tussen enerzijds de Eemswouderhem, de Morrahem, de Scherhem en de Abbegea- of Scherwolderhem met anderzijds de stad Bolsward over de aanleg van de nieuwe sluis bij Draeisterhuzen nabij IJlst door die stad. Hij werd in 1529 vernieuwd en vervangen door de Nijesyl dichterbij IJlst nabij de spoorbrug.²⁶ In de

²⁶ Bolsward verzekerde zich hiermee van een vaarweg die zijn rivaal Sneek links liet leggen en via de Wijmerts of Bolswarder zeilvaart naar en langs de Wijde Wijmerts en Nauwe Wijmerts naar Wâldsein en Sloten leidde. Vgl. Rienks en Walther, *Binnendijken en slipeerdijken*, I, 348.

hemdijken lagen behalve de Nijezijl verschillende uitwateringssluizen of zijlen. Al deze zijlen zijn verdwenen, maar hun naam bestaat dikwijls voort. Ze lagen op plekken waar ook thans nog vaarten de oude hemdijken kruisen zoals de Schaarderzijl nabij de uitmonding van de Schraardervaart in het vm. Makkumermeer, de Exmorrazijl (thans buurschap) op de plaats waar de Makkumervaart de Exmorsterhemdijk passeerde. De overige verdwenen zijlen waren:

Sins- of Senszijl - kruising Blauhûstervaart met de Hemdijk

Dedgumerzijl – kruising Dedgumervaart met de Arkumerhemdijk, waar deze vaart in de Workumer Trekvaart uitmondde.

Speakesyl – idem, aan oostzijde waar Dedgumervaart in Sensmeer uitmondde.

Hieslumerzijl – kruising Opvaart (Opfeart) met Riperhemdijk t.n.v. Hieslum

Zijl bij boerderij De Tempel in de Riperhemdijk

Zijl in de Zijp of Sypsleat in de Riperhemdijk nabij uitmonding in Aldegeaaster Brekken.

Tsjerkwertersyl in de Eemswouderhemdijk op de kruising met de Hillebrandsvaart.

Katsyl in de zuidwestelijke dijk van de Scherwolderhem.

Pikesyl in de Hemdijk (zuidelijke dijk Scherwolderhem) ten noorden van het Piekemeer.

Syl bij Draeisterhuzen in de zuidelijke dijk van de Scherwolderhem (dit is de in 1466 genoemde nieuwe zijl, die in 1529 werd vervangen door de 750 meter noordoostelijk gelegen *Nijesyl*).

Ook bij Abbegeaaster Ketting en Fiifhûs lagen uitwateringssluisjes op plaatsen waar de Wijmerts of Bolswarder Zeilvaart resp. de zuidwestelijke en zuidoostelijke Morrahemdijk kruiste.

Natuurlijke waterlopen: De in 1647 aangelegde Workumer Trekvaart tussen Bolsward en Workum volgt en markeert tussen Tjerkwerd en Bolsward de zuidelijke uitloper van de Marneslenk. Vanaf coördinaat NE 557/161 naar het zuiden volgt deze trekvaart met zijn verlengde de Horsa de oude kreekbedding van de wel als Hieslumer Ee (vgl. Hors A) aangeduide bovenloop van de Marneslenk. Een fraaie voormalige kreekbedding ligt ten noorden van IJlst langs de binnenzijde van de Skerdyk en Alde Himdyk (Sneek) waar hij onder de bebouwing van Sneek verdwijnt. Het is het restant van de benedenloop van in bij deelgebied II behandelde IJlster Ee of Y-leke.

Eendenkooien: Van het elftal eendenkooien in het gebied lagen er zeven op de smalle strook land tussen de Zuiderzee en de merenreeks Makkumer, Parregaaster en Workumermeer. Hiervan is slechts een tweetal kooien bij Piaam (Kooihuizen) overgebleven. Een daarvan is de Buismanskooi die in 1963 in handen kwam van It Fryske Gea.

Droogmakerijen: De meeste Friese droogmakerijen liggen in dit deelgebied. De belangrijkste zijn de Noordermeerpolder en Zuidermeerpolder bij Stavoren. Het zijn de oudste droogmakerijen van Fryslân. Hoewel de Staten van Friesland in de 17de eeuw een groot aantal octrooien tot droogmaking verleenden, zijn de meeste drooggemaakte meren en plassen in de 19de eeuw aangepakt. Ringvaarten ontbreken en slechts plaatselijk zoals bij De Flait, Haanmeerpolder, Hieslumer Ee, Fallingabuurster en Aaltjemeerpolder als ook de Makkumer c.a. meren zijn restanten van ringdijken terug te vinden. De meeste kleinere meertjes in dit kleigebied werden drooggemalen met het oog op een verbetering van de waterhuishouding. In de Fallingabuurster- en Aaltjemeerpolder bij Ferwoude ligt op – 3.00 meter NAP het diepste punt van Fryslân.

Verlaten kerkhoven: Bij Engwier (156.5/565.0) en Eemswoude (163.7/562.2) liggen voormalige kerkhoven.

Landgoederen: De waterrijkdom van het gebied, de gemiddeld genomen iets geringere kwaliteit van de kleibodems en de aanwezigheid van een groot aantal steden en vlekken maken dat dit deel van de Zuidwesthoek, waar handel en ambacht relatief gezien meer dan elders in Fryslân een rol speelde, minder states en stinsen telde als gemiddeld genomen op

de klei in Fryslân. Waltastate in Tsjerkwert is een van de weinige terreinen waarvan zich de gracht en de ligging nog goed zichtbaar zijn in het terrein. Vanuit archeologisch oogpunt wijzen we op de terreinen van Haitsmastate ten noorden van Makkum, Aylvastate te Schraard en Hankema te Scharl (steilrand).

Vestingen: In dit deel van de Zuidwesthoek lag een tweetal versterkte steden: Stavoren en Hindeloopen en twee onversterkte steden die alleen door een smalle sloot van hun buitengebied waren afgescheiden: IJlst en Workum. Makkum (terpdorp en buurt Statum nabij de in 1542 gegraven Grote Zijlroede, waarvan noordelijke arm in 1903 als Plein en Markt gedempt) die in 1606 een zuidelijke aftakking kreeg (Vallaat en Voorstraat), Hindeloopen kreeg in 1517 een eerste versterking en werd in 1574 aan de noordoostzijde bij de haven versterkt. Tussen 1672 en 1676 lag er een tijdelijk bolwerk tussen de Westervaart en de Oostervaart, waarvan de Grefthet restant is.²⁷ De zestiende-eeuwse versterking volgde vermoedelijk deze Grefthet, voorts de Zijlroede en voorts de Buren, Kerkstraat en Molenstraat. Stavoren, dat al onder Albrecht van Beieren en later onder Karel V een blokhuis had nabij de havenmond, werd in 1581 van wallen en bastions voorzien. Het stadje ontdeed zich al in 1811 van zijn wallen en poorten. De oostelijke stadsgracht met de ontmantelde bastions is goed herkenbaar gebleven.

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog was ook in Makkum een schans opgeworpen, waarnaar de naam Schans verwijst. Markt, Kromme Sloot, Alde Syl, Krommedijk en Achterdijkje volgen min of meer de contouren van dit voormalig weerwerk dat er toe diende de strategisch belangrijke sluizen alhier te verdedigen.²⁸

Ten noorden van Makkum lag aan de zeedijk bij Sotterum een schans die in de winter van 1580-1581 tegen het nabije Makkum was opgeworpen. In de meidagen van 1940 liep de provisorisch opgeworpen Wonsstelling van Makkum noordwaarts langs de Kleine Zijlroede, Nieuwe Vaart en Melkvaart naar Wons en vandaar langs de Gooiumervaart naar Zurich.

²⁷ Blom, 'Hindeloopen' in: Van der Vaart en de Vries, *Historische plattegronden, deel 11.1. De elf steden van Friesland I*, 79-88.

²⁸ 'Makkum' in: Schroor c.s., *De Robles atlassen* (Leeuwarden 1998).

4. Deelgebied II: De centrale veengebieden van de Zuidwesthoek

Ten zuiden van het in het vorige hoofdstuk behandelde kleigebied, dat min of meer als een halvemaanvormige band om de voormalige zeearmen van Marneslenk en Middelsee was gedrapeerd, ligt een uitgestrekt gebied dat bestaat uit veengronden die voor het merendeel bedekt zijn met een dun laagje klei. Ze liggen globaal ten zuiden van de lijn Heidenschap-Aldegea-Jutryp en strekken zich uit tot de hoogten van Gaasterland en de glaciële gronden bij Sint Nicolaasga. Dat het veen hier bedekt is met een dunne laag klei is voor een belangrijk deel het gevolg van menselijk handelen.

In de negende eeuw van onze jaartelling lag hier een grote hoogveenkoepel, waaruit plaatselijk enkele niet altijd gemakkelijk te traceren veenriviertjes noordwaarts stroomden.

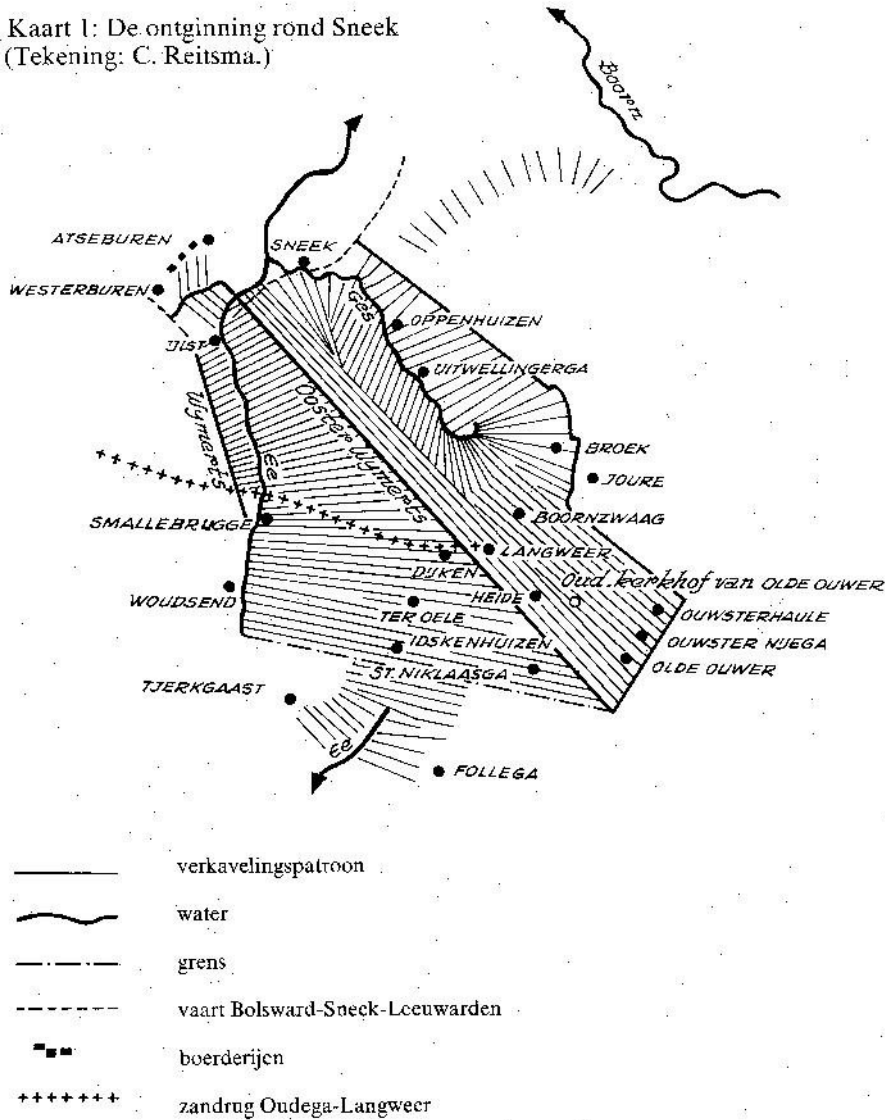
In het westen vloeide vanuit de omgeving van Workum een in de vorige paragraaf als *Hieslumer Ee* aangeduide stroom langs Monnikeburen, Hieslum, Sensmeer langs Jonkershuizen naar het noorden en vanaf Tsjerkwert verder noordwaarts als de voornaamste brontak van de Marneslenk.

Iets ten oosten daarvan stroomde de *Grons (Grûns)* langs de noordwestflank van de veenkoepel. Verbreed en uitgewaaid tot Vlakke en Aldegeaasterbrekken vloeide hij richting Ursulapoel, Gracht of Viswijk naar de inmiddels drooggemaakte Aant Brouwerspoel, de vroegere Workumer Grons. De Palesloot tussen Hindeloopen en Molkwerum lijkt ooit van deze Grons onderdeel te hebben uitgemaakt, net als het Haanmeer, dat op een eendere wijze als de eerdergenoemde brekken zal zijn ontstaan.

Vanuit de omgeving van het Piekemeer vloeide een onbenoemde beek (die wij gemakshalve Wijddraai noemen en waarvan de Hemdijk min of meer de noordoever volgt) naar de Wijddraai, om in IJlst samen te vloeien met de IJlster Ee. Zijtakken van dit veenriviertje kwamen vanuit de richting Idzegea en Palsepoel.

De belangrijkste veenstroom in het gebied was de *IJlster Ee of Y-lake*. Deze beek vloeide vanuit de omgeving van Wâldsein langs Smelbrege en via een knik in de Jeltsloot westwaarts van de weg- of streekdorpen De Hommerts en Jutryp naar IJlst. De Galamagracht welke de kern van dit stadje vormt is het restant van deze Ee, die voorts zijn weg vervolgde langs de Stadsiaan en een oude kreekbedding ten oosten van de Skerdyk en Alde Himdyk. Iets ten oosten van de brug in de Worp Tjaardastraat over de Franekervaart (bij Oude Dijk langs het Wilhelminapark) vloeiden IJlster Ee en Ges (waarover hieronder) samen. Het riviertje stroomde vandaar langs De Loten en Scharnegoutum naar Nykleaster waar hij in de Middelsee uitmondde.

Kaart 1: De ontginning rond Sneek
(Tekening: C. Reitsma.)

Uit: J.K. de Cock, 'De veenontginningen rond Sneek en IJlst' *It Beaken* 1984

De meest oostelijke veenbeek in dit gebied was het Ges. Deze had zijn oorsprong aan de uiterste noordostrand van de Zuidwesthoek ten zuidoosten van Twellingea (Uitwellingerga), waar een veevormige verkaveling het beginpunt van dit riviertje verraadt. Het water stroomt ten oosten van Twellingea en Toppenhuizen (Oppenhuizen) in de richting van Sneek en kruiste bij de Tophaven op de grens van de industrieterreinen It Ges (oost) en Houkesloot (west) de Houkesloot. Ten noorden van deze brede vaart maakte het Ges een bocht langs de Grienedyk (N.B: De hemdijk van de Rauwerderhem!) om via het voormalig Oud Panwerk en de Sperkhem (gedempt en thans Anna Paulownastraat), een stukje Woudvaart, Kleine Palen via een onduidelijk tracé door wat thans de oude binnenstad van Sneek liep zijn weg als Franekervaart vervolgde en bij het in de vorige alinea genoemde punt met de IJlster Ee samenvloede.²⁹

²⁹ Vgl. De Cock, 'Veenontginningen', 139, 144, Bakker, 'Veenontginningen Wymbritseradeel', 94-96.

Met een toenemende bevolkingsdruk als voornaamste impuls werd het achterland van de kleistreken vanaf de 10de eeuw in cultuur gebracht. Bij de ontginningen diende de Hemdijk, uitgaande van het gegeven dat de naar het zuiden opstreckende verkaveling hier zijn oorsprong heeft, als basis. We nemen echter aan dat het een secundaire basis was en dat in eerste aanleg de bovengenoemde riviertjes de oorsprong waren van de verschillende opstrekken. Zo zullen ten westen van de Hemdijk de Hieslumer Ee en vervolgens de Grons uitgangspunten voor de ontginning zijn geweest. Dit moet ook voor de benedenloop van Grons en Wijddraai en in het verlengde daarvan de IJster Ee hebben gegolden. De Hemdijk zelf zal als een soort leidijk zijn gelegd langs – of op z'n minst in de nabijheid van – de laatstgenoemde wateren om het overtollige water uit de zuidelijker veenstreken te keren. Die zullen met het voortschrijden van de ontginningen zuidwaarts steeds meer water te verwerken hebben gekregen. Zelnering werkte een verdere verbreding van bijvoorbeeld de Grons tot meren als de Vlakke en Aldegeaaster Brekken in de hand.

Dorpsontginningen

De ontginning geschiedde op initiatief van en door de dorpsgemeenschappen vanaf de aangrenzende kleigronden. Volgens het Oudfries recht van opstrek konden de dorpen en de daar aanwezige grondeigenaren aanspraak doen gelden op de woeste gronden binnen het verlengde van zijn grens- of kavelsloten. Omdat de boerderijen in de dorpen op de klei veeleer verspreid dan op een rij lagen, werden eerst de onontgonnen venen onderling verdeeld over de dorpen en daarna over per boer/grondeigenaar verdeeld in een of meerdere parallelle, door sloten gescheiden kavels. Het veengebied werd door deze sloten aangesneden en ontwaterd. Na indroging van het veen kon zich een zode vormen waarop vee vrij werd geweid, waarna het land tenslotte in het vierde jaar moest dit gemeenschappelijke land (hemrik) worden verdeeld over de dorpingen, de parochiekerk en de ambtenaren (graaf, schout of asega) van de koning of keizer. Een afsluiting (*clesie* in het Oudfries, denk aan *close* in het verwante Engels), welke uit een hek en/of leidijk bestond, scheidde het verdeelde land van de nog onverdeelde, maar inmiddels ontgonnen gronden.³⁰ Verder landinwaarts lag het ongerepte veen. Naarmate het veen werd ontwaterd, verloor het aan volume, waardoor het zakte en omdat het vanwege de blootstelling aan de lucht (zuurstof) eveneens verteerde klonk het nog verder in. Dit onomkeerbare proces werd versterkt door de beweiding en verbouw van gewassen. In een eeuw tijd kon het oorspronkelijke maaiveld wel met een meter of drie zakken. In de eerder ontgonnen gebieden moesten sloten als gevolg van de uitdroging van het veen verder worden uitgediept, waarna het probleem zich na enkele jaren herhaalde en met het voortschrijden van de in cultuurname ook steeds meer landinwaarts voordeed. Gedurende de 10^e en 11^e eeuw kwam het veengebied – dat oorspronkelijk veel hoger lag dan de kleistreken – nu lager te liggen. Tegelijkertijd vormde het vanwege de overheersende westenwinden en de opwaaiing een toenemend gevaar voor de kleigebieden. Omgekeerd kon steeds meer water vanuit de kleigronden het – inmiddels – laagveengebied invloeien. Over het gehele laagveengebied werd onder rustige omstandigheden een laagje zware knipklei afgezet. Bij het vorige deelgebied hebben we aangegeven dat de hempolders hierop een reactie vormden.

Wateroverlast

De ontwikkelingen in de veengebieden werden pas echt rampzalig nadat als gevolg van het klimaatoptimum (hogere temperaturen, meer neerslag, hogere stormfrequentie) en voortschrijdende ontginningen in het 'Texalmore' de Westelijke Waddenzee ontstond. Grote stormvloedden als de Allerheiligenvloed (1170) en de Sint Nicolaasvloed (1196) begeleidden

³⁰ Obe Postma, 'De zoogenaamde vier-jaarlijkse verdeling van de hemrik', in: *De Vrije Fries XXVIII* (1928), 34-52.

en verergerden dit proces. Het ontstaan van de westelijke Waddenzee vergrootte de komberging in de omgeving van Westergo, waardoor de druk op de Marneslenk en de Middelzee afnam. Zo konden zij versneld dichtslibben maar daarmee niet langer dienen als waterafvoer voor riviertjes als de Boorne, of de veenbeken in de Zuidwesthoek. Bijgevolg was men in en omstreeks 1200 genoodzaakt om zowel de Middelzee (Krinser Arm) als de benedenloop van de Boorne (Moezel) ten westen en oosten van Raerd (Rauwerd) af te dammen.³¹ Het water van de Boorne werd voortaan door de Nieuwe Wetering in de richting van het Sneekermeer geleid. Ook bestaande weteringen, veelal bloksgrenzen (zie onder) moesten worden verbreed (zoals de Inthiemasloot of de Westerwijmerts die Wijde Wijmerts werd) of verlengd (Nauwe Wijmerts en Noorder Ee via Slotermeer en Sloter Ee naar Tacozijl) dan wel verlegd/afgeleid (Oosterwijmerts via Nieuwe Weg naar de Koevorde). Onderling werden de waterwegen verbonden door nieuwe afwateringskanalen als de Jelteloot, het Var en de Wegsloot ofwel verbrede sloten als de Welle (tussen Wâldsein en de Koevorde) en de Broeresloot.

De veenstreken in de Zuidwesthoek werden tussen 1170 en 1220 een verzamelpunt van water uit de hempolders in het noorden, maar ook van overtollig water uit het stroomgebied van de Boorne en Zuidelijk Oostergo. De laagste delen, ongetwijfeld ontstaan door moertering en turfwinning, liepen vol met water.³² Zo kregen de reeds bestaande, natuurlijke meren als het Tjeukemeer en wellicht het Slotermeer in korte tijd gezelschap van een bont samenstel van brekken, poelen, meren en plassen, waarvan het Sneekermeer, de Fluessen en de Koevorde de grootste waren. In 1766 schreef Johan Vegilin van Claerbergen in zijn vermaarde *Vertoog over de veengraveryen* al dat in Friesland en 'voornamentlyk in de buitendykze districten (...) considerabel veel groote en kleine meiren, poelen, wyde canalen en petten (...) haar oorspronk (hebben) uit geringe poelen of plassen'.³³ Behalve zelnering leidden veenbranden in droge zomers tot een verdere daling van het maaiveld en daarmee het ontstaan van laagten waarin zich water kon verzamelen.³⁴ Het peil van het Aelmere dat veel hoger lag dan de wateren in de Zuidwesthoek daalde snel toen dit via een verbrede bovenloop in verbinding kwam te staan met de Westelijke Waddenzee en de (in 1340 voor het eerst vermelde) Zuiderzee ontstond. Daardoor werd de aanzuigende werking van de laagveengebieden in de Zuidwesthoek vergroot voor water dat uit de omringende gebieden zich een weg zocht naar het zuidwesten. Ten koste van veel landverlies ten westen van Workum, Hindeloopen en Stavoren schoof de kustlijn naar het oosten op en kwamen de drie steden als het ware op meer of minder uitstekende kapen te liggen. Zelnering en het daardoor ontstaan van meren maakte dat dit deel van de Zuidwesthoek relatief geïsoleerd ten opzichte van het Friese achterland kwamen te liggen. Ze waren sedert de Late Middeleeuwen dan ook sterk op Holland gericht en ontwikkelden een eigen economie, waarin handel en scheepvaart een veel belangrijker rol innamen dan elders in Friesland.

Ontginningsblokken

Deze, door een uit de hand gelopen samenspel van mens en natuur veroorzaakte, ecologische ramp speelde zich af in een gebied dat al ruim een eeuw intensief werd bewoond. In een oorkonde uit 1132 worden, naast meer noordelijk gelegen dorpen als Hieslum, Aldegea, Sanfurd en Idzegea, ook veel zuidelijker en duidelijk in het inmiddels

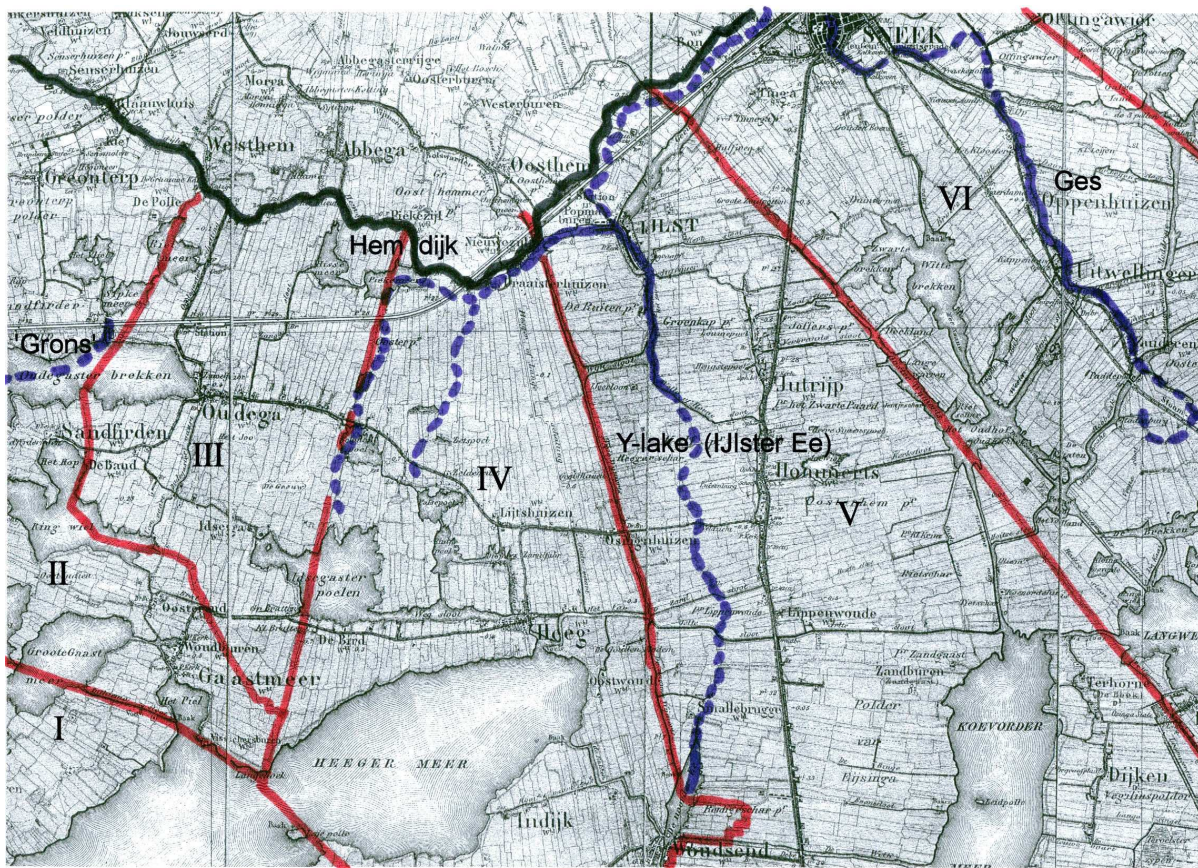
³¹ Schroor, *Van Middelzee tot Bildt* (Abcoude, 2000), 40-41.

³² Toponiemen als Zoutegracht (nabij Hindeloopen), Brandeburen (It Heidenskip), Zoutpotten (IJlst), Verbrande Sloot (Jutryp) en Brandemeer wijzen op zelnering en veenbranden.

³³ D.w.z. de gebieden ten zuiden van de Hemdijk en ten westen van de Alde Slachte en Scheensdijk (vgl. Vegilin van Claerbergen, *Vertoog*, 46-47).

³⁴ Een mooi apocrief voorbeeld biedt de zestiende-eeuwse kroniek van Ocko van Scharl die spreekt over een enorme veenbrand die in 1210 na een lange, droge en strenge winter het bos Fluiso geheel afbrandde waarna het vuur in het veen voortwoekerde. Daardoor zou een meertje zijn ontstaan dat zich naderhand tot de Fluessen uitbreidde.

ontgonnen en bewoonde veen gelegen plaatsen als Heech, De Gaastmar en Ypekolsgea vermeld. We kunnen er uit afleiden dat zeker in het westen van de Zuidwesthoek de ontginningen al minstens in de 10de eeuw een aanvang zullen hebben genomen. Richting en structuur van de verkavelingen maken dat we ook nu nog een zestal *opstrekken* (*ontginnings- of verkavelingsblokken*) kunnen onderscheiden.

Ontginningsblokken op basis Topografische kaart, blad 10 Sneek, uitgave 1909

- I. De meest westelijke is die van Workum/Het Heidenschap/Noordwolde. Dit ontginningsblok wordt aan de zuidzijde begrensd door de Oude Weg en de Koudumer Dam, thans Wiskeleane (ged.) en Oude Dam (ged.) en aan de noordzijde door de Lange Vliet, de Korte Vliet en hun verlengde de Inthiemasloot.³⁵ Het westelijke deel, d.w.z. het Workumerveld, was georiënteerd op de bovenloop van de Hieslumer Ee, waaraan de pal ten westen daarvan stromende Horsa herinnert. Ten zuidoosten lijkt de middenloop van de Grons, achtereenvolgens gemarkeerd door de Zandige Grons/Wijde Larts, Ursulavaart en Ursulapoel, de Gracht of Viswijk en de drooggelegde Workumer Grons of Anne Brouwerspoel, de basis van de opstrek te zijn geweest. Deze ontginning is

³⁵ De ontginningen ten westen van Workum/Heidenschap, t.w. Hindeloopen, Koudum-Kolderwolde (Koudumerwolde!) zijn vanwege hun mede door de aanwezigheid van de keileemheuvels van Koudum, Warns en het Roode Klif sterk verbrokkelde structuur niet apart onderscheiden. Opmerkelijk is dat de kapellenlijsten van Sint Odulphus uit 1132, resp. 1243-1245 de dorpen in de Koudumer en Workumer/Heidenschapster ontginningsblokken buiten beschouwing. Ze noemen wel Hindeloopen, Warns en dorpen aan de noord- en oostzijde zoals De Gaastmar, Aldegea, Idzegea, Heech en Ypekolsgea.

enigszins waaivormig en is met een enkele verspringing tot over de Fluessen te volgen in de dorpen Aldegea, Nijega en Ealahuzen.³⁶ De drie weg- of streekdorpen maakten onder de verzamelnaam Noordwolde deel uit van de gemeente Hemelum Oldeferd en Noordwolde. Hun dorpsterritoria strekken zich ook aan de noordzijde van de Fluessen uit, waarvan een van de baaien nog de naam Zwartewoude heeft. Oorspronkelijk heette de gehele streek aan weerszijden van de Fluessen Noord- of Ygawolden, waarbij de laatste naam was afgeleid van de in 1492 gesneuvelde Koudumer hoofdeling Yge of Ygo Galama.³⁷ Zowel in de zestiende als de achttiende eeuw hadden de dorpen ten zuiden van de Fluessen nog landerijen ten noorden van dat meer liggen.³⁸ In 1543 klaagde de pastoor van Nijega (HO) dat zijn land aan de noordzijde van de Fluessen 'soe behuert liggende, dan alle dagen tot groote schade van t water, ende worde een part zeer vercort ende fornelt ouermits twater'. Bevolkingsgroei en de stadsvorming van Workum hebben ongetwijfeld aanleiding gegeven tot een afsplitsing van het zuidelijk deel van Het Heidenschap. In 1449 blijkt Workum en omstreken al een andere grietman te hebben dan de drie eerdergenoemde dorpen in de Noordwolde. In het gebied lag een groot aantal poelen, meren en brekken die het gevolg waren van maaiveldaling door voortschrijdende ontginning en ontwatering en door zelnering en veenbranden (Brandburen!). Over het grootste deel van de streek ten zuiden van de Fluessen werd in 1835 de Groote Noordwolder Veenpolder opgericht.³⁹

- II. Dit blok wordt in het zuiden begrensd door Lange Vliet, Korte Vliet en Inthiemasloot. In het noorden vormen Monnikeburen (855 – *Monicesloe*) Idserdaburen, Hieslum, Atzeburen en Greonterp de ontginningsbasis. De oostgrens wordt gevormd door een sloot die vanaf Katzyl bij Westhem door het Rietmeer naar een punt iets ten oosten van Sanfurd loopt, de oostoever van het Hop volgt en naar het zuidoosten (Oosterend of Kleine De Gaastmar) loopt naar de Lange Hoek aan de Fluessen. Tot dit blok behoren de dorpen Nijhuizum, Greonterp, Sanfurd en De Gaastmar. Het laatste dorp lijkt een dochter van Greonterp, gezien het feit dat de kerken van beide dorpen in elkaars opstrek liggen. De merenreeks De Grons, Vlakke en Aldegeaaster Brekken, de oude bovenloop van de Grons, heeft hier een tweede ontginningsbasis gevormd. De incultuurname van dit gebied lijkt, gezien de lange opstrek van Nijhuizum-De Gaastmar (die de opstrek van blok III- Abbegea afsnijdt) van zuidwest naar noordoost te zijn verlopen. Namen als Woudburen en 'de baai' Het Piel wijzen op het voormalige woldkarakter, veenmoerassige karakter van de streek.
- III. Van deze ontginning zal het ten noorden van de hemdijk gelegen dorp Abbegea de oorsprong zijn geweest. In het westen vormt het eerdergenoemde tweede blok de begrenzing, in het noorden de hemdijk en in het oosten een vrijwel rechte lijn van Pikesyl in het noorden naar de Lange Hoek in het zuiden. In dit

³⁶ Nijega en Ealahuzen zijn in 1967 samengevoegd onder de naam Ealahuzen. De kerk van Ealahuzen is de oude kerk van Nijega. De afgebroken kerk van Ealahuzen stond op 't Oude Kerkhof aan de Fluessen.

³⁷ 'en worden van voorsz. Mans (i.e. Igo Galama) naam de vier dorpen, Oldega, Nyega, Elahuisen en Colderwolde d'Igewolde geheten (Ferwerda, A., *Geographisch Woordenboek*, Leeuwarden 1746) 142.

³⁸ Santema, O, 'It Heidenskip yn Himmelumer Aldeferd' in: G.Bakker (red.), *De stêd Warkum* (Boalsert 1967), 225-229.

³⁹ Tussen 1855 en 1947 bestond ten noorden van de Fluessen tussen de Nieuwe en de Oude Heidenschapstervaart de ca. 200 ha. grote Heidenschapsterveenpolder (Wouda, D.F., *Over de afwatering van Friesland en haar geschiedenis*, Sneek 1951, 568-570, vgl. voor beide polders A. Thurkow, 'Schaal en kwaliteit, en vergelijking van de ontginning en droogmaking van drie kleinere Friese veenpolders' in: *Noorderbreedte* 1989, 16-23).

blok kwamen dorpen als Aldegea en Idzegea tot ontwikkeling. Gezien de wijze waarop dit ontginningsblok door blok II (Sanfurd) en IV (Easthim) is afgesneden lijkt het erop dat het als laatste tot ontwikkeling is gekomen. II en IV hadden respectievelijk hun afwatering door de Grons en Wijddraai zodat hier een soortement waterscheiding lag. Aldegea ligt op een pleistocene zandrug, het nabije Sanfurd en het tussengelegen Band (1320 – *Bentergheest*) eveneens. Idzegea werd in de 13de eeuw ook *Eddeswald* genoemd.

- IV. Van dit blok is het ten noorden van de hemdijk gelegen dorp Easthim de oorsprong. Het strekt zich ver naar het zuiden uit tot aan het Slotermeer en het omvat de dorpen Heech, Yndyk, Ypekolsgea en Wâldsein. De kerk(hov)en van de eerste drie dorpen liggen (nagenoeg) in dezelfde kerkenkavel, die ook praktisch in het verlengde van de kerk van Easthim liggen. Heech en Ypekolsgea worden al in 1132 vermeld, Yndyk dat pas in 1449 in de bronnen voorkomt lijkt een afsplitsing van Ypekolsgea, uit de tijd (ca. 1200) dat de meren zich hier sterk uitbreidden en dijken nodig waren om verder landverlies te beteugelen.⁴⁰ Wâldsein moet zijn ontstaan te danken hebben aan het verlengen van de IJlster Ee in de richting van het Slotermeer. De plaats zal omstreeks 1200 zijn ontstaan in verband met de omkering van de afwatering van noord naar zuid. Weliswaar langs de verlengde IJlster Ee (Noorder Ee) maar zoals de verkaveling ook vandaag de dag nog laat zien in de opstrek van dit Easthimmer blok. Door de bestaande opstreckende verkaveling heen werden al verspringend de Wâldseiner Rakken gegraven, van het Heegermeer naar Wâldsein. Om diezelfde reden kreeg het Slotermeer aan de zuidzijde een verbinding met Sloten en via de Tacozijlster Ee met de Zuiderzee.⁴¹ De centrale positie van Wâldsein werd verder versterkt door de verbreding en verbinding van Ee en Koevorde door middel van de Welle. Het Easthimmer blok wordt in het westen begrensd door de lijn Pikesyl – Schuttelpoel – Langehoek. In het oosten is de Westerwijnerts (respectievelijk bekend als Wijde en Nauwe Wijnerts, Noorder Ee en Ee) de begrenzing.
- V. Het IJlster blok, wordt begrensd door de Wester- en Oosterwijnerts. Wijnerts of Wymerts betekent waarschijnlijk 'grens in een moerasgebied'.⁴² De verkaveling loopt hier niet noord-zuid, maar west-oost, want hij is georiënteerd op de Y-lake of Ylster Ee. Deze Ee was eerst de ontginningsbasis. Later is de afwatering overgenomen door de Wijde Wymerts en de Nauwe Wymerts. IJl lag op walachtige terpen aan weerszijden van de Y-leke bestaande uit klei vermengd met veen. De oudste ophogingen werden op circa 1175-1225 gedateerd, precies in de tijd dat men in de Zuidwesthoek met wateroverlast kreeg te kampen. De oudste bewoning zal echter uit de 10de eeuw dateren. Daarbij vestigden de eerste IJlsters zich op een natuurlijke oeverwal langs de Galamagracht. De waterloop de Y-leke heeft zich hier ingesneden in het veenpakket dat er al lag. Het dijklichaam bestond uit riet- en veenplaggen. De dijk lag op het veen vrijwel direct achter de oeverwal die bij de natuurlijke voorganger van de Galamagracht hoort en werd vrij snel na de stichting van IJl in de 12de eeuw opgeworpen.⁴³

⁴⁰ In die richting behalve de oudere vermelding de patroon van Yndyk, Sint Nicolaas, een omstreeks 1200 populaire heilige.

⁴¹ Rond deze vaarroute (Sneek-IJl-Heech-Wâldsein-Sloten-Tacozijl) ontstonden in de 15de eeuw nieuwe machtsposities, mede als gevolg van de toenemend excentrische ligging van Stavoren. De hoofdelingenfamilie Albada maakte daarin geleidelijk plaats voor de Harinxma's (vgl. Noomen, 'De Friese vetemaatschappij: sociale structuur en machtsbases')

⁴² Gildemacher, K.F, *Waternamen in Friesland* (Ljouwert 1993), 562.

⁴³ Halbertsma, H., 'IJl', *Nieuwsbulletin KNOB* 1968, 72-73.

De ontginning van IJlst en de streek ten zuiden ervan is overigens van ouder datum. Langs de IJlster Ee ontstonden verder stroomopwaarts de streekdorpen Jutryp, De Hommerts en Smelbrege (brugge = 'bruch' of broek, vgl. Wester- en Oosterbrugslot die verwijzen naar de broeken of veenmoerassen aan weerszijden van het Ges bij Twellingea). De opstrekken van Jutryp en De Hommerts stuitten al snel op de Oosterwijnmerts en dus op het Sneker ontginningsblok.

Smelbrege lag hier het meest zuidelijk, op het punt waar de IJlster Ee en de blokgrens (hier Nauwe Wijnmerts) oorspronkelijk letterlijk een smal stuk veen ter ontginning overlieten. Terwijl Smelbrege in Wymbritseradeel ligt werd het gebied ten oosten ervan, dat eeuwenlang tot de van Wymbritseradeel afgesplitste grietenij Doniawerstal behoorde, vanaf de IJlster Ee bij Smelbrege in cultuur gebracht. Maar liefst vier en uiteindelijk zelfs zes dorpen hadden hun oorsprong hier ten westen van de Koevorde met de oostoever van de IJlster Ee en zijn verlengde de (Wâldseiner) Ee als basis. Van noord naar zuid waren dit Langweer, Dijken, Ter Oele en Idskenhuizen. Uit 16de-eeuwse documenten blijkt dat de zathen zich oorspronkelijk uitstrekten van 'den eenen Wijmbrecks sloet' bij Smelbrege tot 'aen den anderen Wijmbrecks sloet' in de scharren van Legemeer bij Sint Nicolaasga.⁴⁴ Van de dorpen die vanwege de maaiveldaling opschoven naar de oostzijde van de Koevorde, of zich daar althans splitsten, scheidden zich op den duur ook weer nieuwe nederzettingen af. Zo kreeg Teroele, Legemeer als dochterdorp en Idskenhuizen, Sint Nicolaasga.

Door dit alles vormt het IJlster ontginningsblok (die in het begin van de 12de eeuw werd voltooid) een diepe ongelijkbenige driehoek, begrensd door de beide Wymertsen. Een taartpunt die zich van de Skerdyk ten noordwesten van IJlst uitstrekt tot aan de Noeddyk en de Hoodammerweg onder Sint Nicolaasga. De opstreckende verkaveling loopt daarbij door over de pleistocene zandgronden rond Sint Nicolaasga.

- VI. Het Sneker ontginningsblok moet gelet op het feit dat de opstrekken langs de Y-leke verder landinwaarts reiken, van iets recentere datum zijn. Hij valt slechts gedeeltelijk binnen de grenzen van het nationale landschap Zuidwest-Friesland. Ook hier had de ontginning een riviertje, het Ges, als basis. De nederzettingenreeks Sneek, Toppenhuizen, Twellingea en ook het veel zuidelijker gelegen Boornzwaag zullen op dit riviertje georiënteerd zijn geweest. Tinga (in de zestiende eeuw nog als In 't Niega of Nijega vermeld) lijkt een mislukte dorpsstichting, overvleugeld en geabsorbeerd door Sneek. Het vormt een restblok waarin een opstreckende verkaveling, die gedeeltelijk onder recente stadsuitbreidingen verdween, nog boerderijen bevat als Yphof en Duinterven. Een merkwaardig gegeven is het verschijnsel dat vrijwel precies op de westelijke blokgrens (Oosterwijnmerts) twee kerkstellen liggen. De meest noordelijke, het Oud Kerkhof van het dorp Folprandinga, moet gezien zijn ligging in de kerkenkavel van De Hommerts een dochternederzetting zijn van dat dorp. Folprandinga kwam evenmin als Tinga tot ontwikkeling en werd opgenomen in Twellingea.⁴⁵ Zijn zuidelijke opstrek, bestaande uit lange smalle percelen of werren, ging over naar Langweer. Dit lijkt zijn naam aan deze lange, smalle werren te hebben ontleend, maar gezien de ligging van de kerk (namelijk enkele tientallen meters ten westen van de Oosterwijnmerts!) net als Folprandinga een oorsprong in de IJlster ontginning (omgeving Smelbrege, Lippenwoude alias

⁴⁴ Walsweer, H., 'Broersma' in: *Genealogysk Jierboekje*.

⁴⁵ In 1440 is sprake van *Westerwallingerga*. (Müller, *Bronnen Kerkelijke rechtspraak*, 342).

Hluttingenwolde) te hebben gehad. De smalle strook tussen de Oosterwijnerts en de Langweerdervaart blijkt opmerkelijk genoeg deel uit te maken van een tweetal dorpen (het eerdergenoemde Langweer en Sint Nicolaasga) dat beide zijn oorsprong had in de IJlster ontginning.

Aan de bovenloop van het Ges vormen Boornzwaag en Broek twee ietwat op zich staande ontginningen. Het oudste Boornzwaag moeten we zoeken aan de Pontdijk nabij De Utgongen.

De expansie van Broek werd beperkt. Het dorp schoof praktisch op tot aan de Alde Slachte, die de grens vormt met de vanuit de rivier de Boorne ondernomen ontginningen waarvan dorpen als Snikzwaag en Westermeer/Joure deel uitmaken. Boornzwaag werd daarentegen wel de basis van een tweede ontginningsblok binnen het Sneker blok. Uit dit dorp ontwikkelden zich de zogeheten Ouster Trijegeaën. Het drietal streekdorpen Ouwsterhaule, Ouwster Nijega en Oldeouwer vormt het uiteinde van de circa zestien kilometer diepe Sneker ontginning die eindigt bij het Tjeukemeer en de Molensloot of Veenscheiding. Daar grenst hij aan de opstrek van de dorpen langs de Tjonger, Rotstergaast met zijn dochters Rohel. Rotsterhaule en Sint Johannesga. Het wat onregelmatige Sneker ontginningsblok wordt in het oosten begrensd door de Offingawierstervaart en de Joustervaart (beide de grens met het blok van Goënga). In het verlengde van deze blokgrenzen markeren de Alde Slachte, de Haulstersingel en de eerdergenoemde Molensloot/Veenscheiding de grens van deze uitgestrekte ontginning, die tegen 1200 zal zijn voltooid.

De Ymer: ontginningsbasis van Doniaga en Tsjerkgaast

Ook in het zuiden van het onderzoeksgebied, ten zuiden van het IJlster ontginningsblok althans, lag ooit hoogveen. De oude kaarsrechte dorpsgrens van Idskenhuizen en Sint Nicolaasga met Doniaga, langs Hoidammen en Noeddyk kortom, herinnert in niets aan het feit dat in deze omgeving ruim 1000 jaar geleden de waterscheiding lag tussen noord en zuid in een uitgestrekt hoogveengebied. Het nabije Slotermeer was, zo niet een meerstal (hoogveenmeer), dan toch op z'n minst de waterscheiding tussen de venen die naar het noorden afwaterden via de IJlster Ee en de venen die zuidwaarts langs de Tacozijlster Ee (waarvan wateren als Haringsloot, Brandemeer, Ee, Kleine Brekken en Tolvoeten de restanten zijn) afstroomden. Hoewel geologische kaarten daaromtrent ontbreken, is een vrij algemene opvatting dat het Slotergat pas in de Late Middeleeuwen (13de eeuw) doorgraven werd, om het water uit het noorden een uitweg te bieden. Naar veler overtuiging werd toen gebruik gemaakt van een hiaat in de glaciële rug tussen Kleingaast (Tsjerkgaast-West) en de hoogte van Wyckel. Langs deze passage kwam vervolgens het stadje Sloten tot ontwikkeling. Wij nemen echter aan dat gelet op de grote diepte van het zand hier en de breedte van de laagte al veel eerder een veenriviervtje door deze pas, als het ware een zadel in de glaciële rug Gaasterland-Sint Nicolaasga, naar het zuiden stroomde. Men zal deze beek hebben verbreed en rechtgetrokken om hem geschikter te maken teneinde zowel meer water af te kunnen voeren als de scheepvaart te dienen. Deze watergang was in 16de-eeuwse bronnen bekend als de Ymer, maar op de oudste betrouwbare kaarten (m.n. de Eekhoffkaart van Doniawerstal) is het nog slechts een aaneenschakeling van enkele bochtige sloten ten westen van het Idskenhuistermeer. Daarin herkennen we overigens met weinig moeite een oude, natuurlijke wetering. Deze Ymer is wel aangezien als een andere aanduiding voor het Slotermeer.⁴⁶

⁴⁶ O.a door Santema, 1962.

Hypothetische loop van de Ymer en enkele andere veenbeken aan weerszijden van de in rood aangegeven top van de veenkoepel die als waterscheiding diende (ca. 1000 na Chr.)

Er zijn redenen om aan te nemen dat dit niet het geval is, het Slotermeer veel kleiner was dan thans en zich in ieder geval ten koste van de Ymer heeft vergroot. In de uit 1543 daterende *Beneficialboeken*, een register van geestelijke onroerende goederen in Friesland, vinden we onder de dorpen Doniaga en Tsjerkgaast, ten noorden van de waterloop de Oude Weg (thans de landbouwontsluitingsweg De Stikels) landerijen vermeld, die zich naar het noorden nu eens tot aan 'dy maerswall' (i.e. Slotermeeroever), dan weer 'oen (= tot aan) den Ymer' uitstrekken. Het lijkt erop dat de Ymer, waarvan slechts een aantal schamele slootrestanten ten oosten van de boerderij Marsicht aan de N 354 zijn overgebleven, ooit een veel belangrijkere stroom is geweest. Uitgaande van een afvoer door de Sloter pas kan het niet anders of dit riviertje zal de linkerbrontak zijn geweest van de Tacoziijster Ee. Op grond hiervan beschouwen we de Ymer dan ook als de ontginningsbasis van de weg- of streekdorpen Doniaga en Tsjerkgaast, waarbij we in het midden laten of ooit sprake was van één dorp, waarvan zich het andere naderhand afsplitste, of niet. De kerken van beide dorpen bezaten in de 16de eeuw nog landerijen die zich tussen de Ymer en de Oude Weg uitstrekten. Mogelijk was de Oude Weg een rechtgetrokken zijstroom van de Ymer, getuige de tot voor de ruilverkaveling aanwezige bochtige slootrestanten die de grens waren tussen de Bolten en Buitengrauwen (= buiten de gegraven vaarweg, zeg maar vergraven Oude Weg).⁴⁷ Vergelijkenderwijs is met deze aanname tevens de verklaring gegeven voor het toponiem

⁴⁷ Waarbij we niet uitsluiten dat het een tussenfase in de ontginning van dit blok is geweest.

Buitenmeer aan de noordoostzijde van het Slotermeer. Deze heeft geen betrekking op die grote waterplas, maar integendeel op de Ymer of Ymaer, waarbij maer het Oudfriese woord is voor grenswater. Ook vinden we hier het Westerschar (van Doniaga wel te verstaan!) dat met het Noedfjild en de Bolten in de 17de en 18de eeuw geleidelijk aan door de boeren van Doniaga werd verkocht aan hun collega's in Idskenuizen en Sint Nicolaasga die immers veel dichterbij deze landerijen woonden.⁴⁸

Met het zakken van het maaiveld door voortschrijdende ontwatering, ontginning en in cultuurname kwam de zandrug of Gaast, waarop het dorp Tsjerkgaast en de buurt Wollegaast (nu onderdeel van Spannenburg⁴⁹) als het ware bloot te liggen. Het westelijke deel van dit immense ontginningsblok tussen het Slotermeer en het Tjeukemeer ging verder als het dorp Tsjerkgaast. Doniaga concentreerde zich op het oostelijke deel, bezat wel nog lange tijd enig land 'in het verre westen', zoals tussen de gaast (Wollegaast) en de Oude Weg en zelfs tussen de Oude Weg en de Ymer, maar trok zich als het ware terug achter de bovenloop van de rechters tak van de Tacozijlster Ee, de Tolvoeten en Kleine Brekken.

Lemsterland/Merderaland

De dorpen ten zuiden van Doniaga liggen in Lemsterland. Het is gebied waarvan de westelijke helft (ten westen van de Lemsterriën) mogelijk ooit deel uitmaakte van Merderaland (Gaasterland).⁵⁰ De aanwezigheid van een Follega Schar en Hooge Mieden ten westen van de Grootte Brekken en de over dit water doorlopende verkaveling wijzen in combinatie met elkaar op de Tacozijlster Ee als ontstaansbasis voor Follega en mogelijk ook Eesterga. In dit ooit grote veengebied dat zich ver naar het zuiden en het oosten (in 1165 is sprake van de Friezen van Lammer- of Lemmerbroeke) uitstreekte is gedurende de Late Middeleeuwen vanwege de uitbreiding van de Zuiderzee zeer veel land verloren gegaan. De ontginning van deze gebieden moet aan het einde van de 12de eeuw zijn voltooid.

Strijd tegen het water

De veengebieden van de Zuidwesthoek kregen, zoals we eerder beschreven, in diezelfde tijd te kampen met grote wateroverlast, die leidde tot het ontstaan van een groot aantal meren en tot ingrepen in de afwatering. Dorpen konden niet verder opschuiven naar hoger gelegen gronden, werden opgeheven of gingen op in nabijgelegen dorpen (bv. Folprandega naar Twellingea). Deze vernatting van de omgeving leidde tot een verandering in de bestaanswijze. Velen zullen deze contreien de rug hebben toegekeerd, anderen zijn overgeschakeld op andere bestaanswijzen zoals de visserij, de vogelvangst en de schipperij. Het gebied telde enkele eendenkooien, met name ten noorden van de Fluessen, nabij de Koevorde en in de omgeving van Sint Nicolaasga.

Het laaggelegen, vochtige karakter van de bodem maakte dat veel land in scharren werd verhuurd. Scharren waren gemeenschappelijke hooilanden die ver van de overwegend in wegdorpen gegroepede boerderijen verwijderd lagen. De wijze van bewerking en beweiding van deze scharren was in zogeheten scharbrieven geregeld.⁵¹ Het laagveengebied was in agrarisch opzicht eeuwenlang een tamelijk armoedige regio, vergeleken met de kleistreken in het noorden. We kunnen dat behalve aan het vele hooiland van matige kwaliteit onder andere aflezen aan het grote aantal klokkenstoelen en de vrijwel afwezigheid van middeleeuwse kerkgebouwen. Enerzijds is dit een gevolg van de bodemkundige structuur (slappe veengrond, maaiveld daling) en het waterrijke karakter van de streek, maar anderzijds eveneens van het ontbreken van kapitaalcrachtige kerkelijke gemeenten. Vele kerken werden in de 18de en 19de eeuw afgebroken en vervangen door klokkenstoelen waarvan de grootste concentraties in de Zuidwesthoek, de aangrenzende veenpolders als

⁴⁸ Gildemacher en Van der Vaart, *Een rijk bezit*, 149.

⁴⁹ Met de ruim 130 meter hoge 'PTT-toren' als blikvanger.

⁵⁰ Ten oosten van de Lemsterriën lag in 1456 Aestersemeraland (het land van Oosterzee).

⁵¹ Gildemacher en Van der Vaart, *ibidem*, 55-60.

ook in de Zuidoosthoek zijn te vinden. Ze staan dikwijls op eenzame kerkhoven, omgeven door een ring van bomen midden in het veld.

Hoewel droogmakerijen in dit venige hart van de Zuidwesthoek eigenlijk niet voorkomen (die er zijn, zijn meertjes welke door inpolderingen en een verbeterde bemaling droogvielen) herbergt de Zuidwesthoek wel een van de oudste polders in Friesland. Hij wordt omringd door de 'Maerstera goune borde', letterlijk Legemeester gulden rand. Dat is de zeshoekige ringdijk die omstreeks 1490 door Pier Ockama werd opgeworpen om een 24-tal huizen en boerderijen met hun weiden en akkers in het dorp Legemeer. De reden daarvoor was de veronachtzaming van de Zuiderzeedijken in de voor Friesland politiek onrustige 15de eeuw. In de 18de eeuw werd deze 'traditie' nieuw leven ingeblazen door de grietman van Doniawerstal, Johan Vegilin van Claerbergen (1690-1773). Het oostelijke deel van het Lage Midden had in de tweede helft van de 17de eeuw wederom sterk te lijden van wateroverlast en dat verergerde door een tweetal overstromingen die Zuidwest Friesland vanuit de Zuiderzee troffen (oktober 1701, 8 december 1703). In 1716-1718 werd, net buiten ons onderzoeksgebied in Haskerland, op instigatie van Philip Vegilin van Claerbergen de broer van Johan Vegilin, de Grote of Wildehornsterpolder rond Joure, Westermeer, Haskerhorne en Oudehaske aangelegd.⁵² De Kerstvloed van 1717 bewees het nut van dit werk. Het tegengaan van overstromingen en het verbeteren van de grondkwaliteit en de waarde van de landerijen maakte dat Johan Vegilin ook in Doniawerstal overging tot de aanleg van verschillende polders, zoals de Vegelinspolder bij Langweer (1731) en de Oenemapolder bij Doniaga (1766).⁵³

Ook elders in de veengebieden van Zuidwest-Friesland kwamen in de 18de eeuw de eerste polders tot stand zoals de polders nabij Yndyk en Ypekolsgea (ca. 1773), de polder Landlust bij Balk (1783) en de Zuiderpolder van Aldegea en Idzegea (ca. 1785).

De eerdergenoemde overstromingen en (naderhand!) het gevaar dat de paalworm betekende voor de houten palen en beschoeiingen langs de zeewering maakten dat ook hier, net als in de kleistreken van de Zuidwesthoek slaperdijken tot stand kwamen. De in 1725 aangelegde Sondelerdijk was hier in zekere zin een voorloper, hoewel pas later als slaperdijk bestemd. Deze dijk tussen Sondel en Tacoziyl was juist bedoeld als vervanger voor de weg over de Zuiderzeedijk, die daar zeer van te lijden had.⁵⁴ De nog geen tien jaar later (1729-1734) opgeworpen Lemster Slaperdijk aan de andere zijde van Tacoziyl (waarover thans de N359 loopt) was nadrukkelijk wel een slaperdijk.

Recentere infrastructuur: wegen, tramlijnen en kanalen.

De Zuidwesthoek was behalve via de zee-, binnen- en slaperdijken en de hogere gronden tot aan het midden van de 19de eeuw een waterwereld, waar de dorpen en boerderijen vrijwel uitsluitend via meren, kanalen en vaarten onderling waren ontsloten. Tot de oudste wegen (ca. 1700) behoren die welke door de Noordwolde liep van Hemelum over Kolderwolde, Oudega naar Nijega en Elahuizen en de 'rijdwegen' van Harich naar Trophorne (waarvan de Trophornsterweg deel uitmaakt) en de weg van Balk naar de Warren (Warrensterwei). Een van de oudere wegen was de in 1764 aangelegde Rijdweg over de Noed van Legemeer en Sint Nicolaasga naar de hooilanden tussen het Idskenuistermeer en het Slotermeer. Van hogere ouderdom was de weg over de hoge gronden van Gaasterland en Sint Nicolaasga naar Heerenveen die in 1854/55 werd bestraat met een zijtak naar Langweer. De eerste doorgaande weg over een geheel nieuw tracé die tot stand kwam was de in 1843/44 voltooide rijksweg van Sneek naar Lemmer die (met name ten zuidoosten van Wâldsein) als een diagonaal door het gebied voert en zich vrijwel niet aan de oude verkaveling stoort. Ten

⁵² Vgl. Gildemacher c.s., *Een rijk bezit*, 68-69. Ook de Van Coehoornspolder onder Wyckel (ca. 1700) kan ook als een vroege voorloper van de bepolderingen worden beschouwd (Schroor, *Friese landschap*, 151).

⁵³ Net buiten het Nationale Landschap kwamen resp. de Boornzwaagsterpolder (1735), de Trijegeaster Polder en de Scharsterpolder (beide 1741) tot stand.

⁵⁴ Overigens was ook hier Johan Vegilin bij betrokken (Rienks en Walther, *Binnendijken en slieperdijken I*, 400).

westen van de Koevorde heeft de rijksweg zelfs aanleiding gegeven tot het ontstaan van een nieuw streekdorp: Koufurderrige, letterlijk de rij van de Koevorde, een reeks van overwegend stelpboerderijen die tussen 1875 en 1885 werden gebouwd. De bebouwing van de streekdorpen Jutryp en De Hommerts is naar de nieuwe weg toegeschoven. Vroege wegen zijn voorts de verbinding Heech-Osingahuizen (1846), Koudum-Gaasterland via Galamadammen (1856) en Sneek-Oppenhuizen (1868). Behalve de spoorlijn van Sneek naar Stavoren (1885) zijn het vooral de nog duidelijk in het landschap herkenbare trambanen die het gebied hebben ontsloten.

In eerste instantie en aan de rand van de Zuidwesthoek was dit de lijn Sneek-Joure (1886), aangelegd door een archipel van wateren en vaarpolders, die in menig opzicht als de voorloper van de A7 zone mag gelden.⁵⁵ In 1901 werd de tramlijn van Joure naar Lemmer geopend, waar tot 1947 passagiersvervoer en tot 1968 ook goederenvervoer op plaatsvond. De Tramdyk ligt nog goeddeels intact in het landschap. Tussen Scharsterbrug en Sint Nicolaasga is er een fietspad op aangelegd.

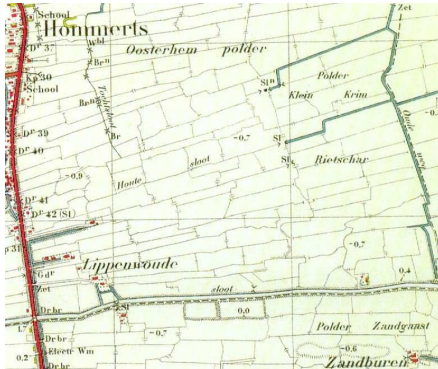
Van de recente aanpassingen en toevoegingen in het landschap noemen we behalve de stads- en dorpsuitbreidingen en de invloed van ruilverkavelingen de aanbouw van jachthavens (vanaf de jaren 1920 kwam de watersport in het gebied op) en meer recent, bungalowparken aan het water. Grootschalige bungalowparken die zich weinig van de oudere landschappelijke structuren aantreffen vinden we in of aan de rand van het gebied bij Heech, De Gaastmar (Liuwe Daem), Wâldsein (De Rakken), Langweer, Twellingea, Boornzwaag (De Woudfennen), Idskenhuzen en Lemmer.

Tenslotte. Ook in deze waterrijke wereld kwamen er nieuwe kanalen bij. De eerste was het Stroomkanaal dat in de jaren 1913-1920 werd gegraven tussen de Koevorde, de Grootte Brekken en het nieuw geopende Woudagemaal (het eerste boezemgemaal in Friesland) halverwege Tacozijl en Lemmer. Het kanaal werd in 1951 in het toen geopende Prinses Margrietkanaal opgenomen. Voor deze vaarweg van Lemmer naar Groningen werd een nieuwe rechtstreekse verbinding tussen de Grootte Brekken en het IJsselmeer gegraven, terwijl meer naar het noorden de Nieuwe Weg en de Westerbrugsloot werden verbreed en erin opgenomen. Vooral ten behoeve van de opening van een tweede boezemgemaal (1966 Hooglandgemaal) werd de Warnservaart van Stavoren via de Galamadammen en de Nieuwe Vaart tot in de Fluessen rechtgetrokken en verbreed tot het Johan Willem Frisokanaal, dat overigens vooral de watersport dient.

⁵⁵ Schroor, M., 'De geschiedenis van de A7. Een snelweg als ordenend principe' in: *Fryslân 10* (2004), nr.3 (www.varenius.nl) doorklikken op uitgegeven werk, resp. overige bijdragen, resp. Fryslân.

4.1. Karakteristieke landschappelijke elementen en structuren:

Verkaveling: De veengebieden kenmerken zich door een opstreckende verkaveling. Deze is qua oriëntatie veelal nog goed intact, maar qua slootdichtheid sterk verschaald. Zo zijn onregelmatigheden in de percelering op veel plaatsen door landinrichting opgeruimd.

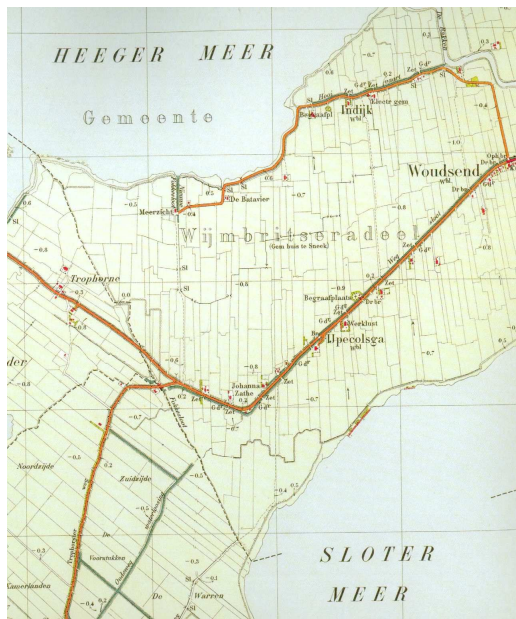

Ondergrond: Top.Kaart 1:25.000 Uitgave 1932

Ondergrond: Top.Kaart 1:25.000. Uitgave 1998

Daarmee zijn veel fijnmazige verkavelingspatronen verdwenen, zoals een vergelijking tussen bovenstaande kaartfragmenten van de omgeving van De Hommerts aantoont. Uiterst belangrijke elementen in het landschap zijn de oude grenzen van de ontginningsblokken. Waar ze onderdeel zijn gaan uitmaken van grotere, cq. verbrede vaarwegen, zoals de Inthiemasloot (incl. Lange en Korte Vliet) of de Wijde en Nauwe Wijmerts is hun voortbestaan, zeer grote waterstaatkundige ingrepen buiten beschouwing gelaten, gewaarborgd. Maar elders, zoals tussen blok II (Greonterp-Sandfurd-De Gaastmar) en III (Abbegea-Aldegea) is het vanuit de 'afleesbaarheid' van het landschap beslist noodzakelijk dat ze worden gehandhaafd, in ere worden hersteld dan wel meer geaccentueerd. Dat geldt ook voor de grens tussen blok III en IV (Easthim-Heech) waar slechts een restant polderkade langs de Pine tussen de Schuttelpoel en de Idzegaasterpoel aan deze oude ontginningsgrens herinnert. Zeer bijzonder is voorts de Oosterwijmers (grens tussen V [IJster blok] en VI [Sneeker blok]) die ten zuiden van de kruising met het Oudhof (Prinses Margrietkanaal) tot aan het Tjeukemeer – uitgezonderd de Pontdijk en Brédyk ten noorden en zuiden van Langweer - wel enige nieuwe accentuering kan velen. Ook de grens tussen de oude ontginningsblokken van IJst en Doniaga langs Noeddyk en Hoidammen verdient handhaving en accentuering. Dit geldt eveneens voor de Fokkesloot (grens tussen Wymbritseradiel en Gaasterlân-Sleat, zie kaartfragment) als zuidgrens van blok IV. Hier en elders kan bijvoorbeeld door het planten van een enkele wilg langs de slootkant of de bouw van een uitzichtpunt (bv. bij parkeerplaats nabij Warrensterwei en Slotermeer, 547.7/168.9) een oude landschappelijke lijn opnieuw letterlijk zichtbaar en daarmee inzichtelijk worden gemaakt.

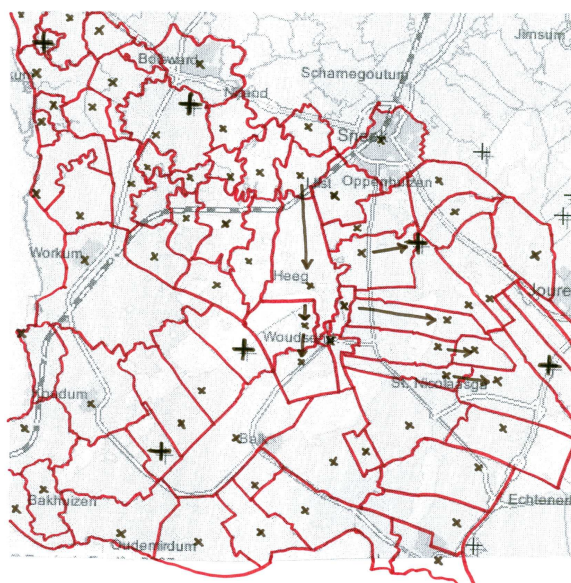

De Fokkesloot tekent zich als een duidelijke scheidingslijn tussen twee ontginningsblokken (nl. I en IV) af.

Topografische Kaart 1:25.000. Uitgave: 1932

Het verband tussen de landerijen (ontginningen) en dorpen aan weerszijden van de meren kan visueel ook nieuw leven worden ingeblazen. Diken is een van de dochternederzettingen van Smelbregge. Hoewel bijna vijf kilometer uit elkaar gelegen ligt het kerkhofje van het eerstgenoemde dorp precies in de opstrek van het moederdorp. De sloten liggen zowel hier aan de Koevorde als elders bij de meren in elkanders verlengde.

Van de oorspronkelijke veenriviertjes die vaak als basis voor de ontginningen dienden is veelal bedroevend weinig overgebleven. Hier en daar betreft het een oud slootrestant dat vanwege zijn onregelmatige karakter in het oog springt. Zulke elementen zijn van wezenlijk belang voor het karakter van de Zuidwesthoek als nationaal landschap. Dorpsgrenzen vallen vaak samen met de oude grenzen van de ontginningsblokken.

Dorpsgrenzen, kerken (x),verlaten kerkhoven (+) en opschuivingen (→)

De restanten van de IJlster Ee

Top. Kaart 1:25.000. Uitgave: 1932

Top. Kaart 1:25.000. Uitgave: 1998

Een mooi voorbeeld biedt de IJlster Ee die – zie kaartfragmenten – door de aanleg van de Iewei (een ruilverkavelingsweg die nota bene naar deze voormalige veenvlief verwijst!) gedeeltelijk verder is aangetast, maar nog wel aan kromme slootrestanten herkenbaar is gebleven. Ook van de 'Sneeker rivier', het Ges verdween de bovenloop (en een deel van de loop in de stad Sneek zelf) goeddeels van de kaart, maar bieden enkele overgebleven slootrestanten nabij de boerderij Rodenburg (gelegen aan het Stobberak ten zuiden van Twellingea) enig houvast. Vergelijkbare landschappelijke 'gidsfossielen' zijn enkele slootrestanten ten noordoosten van de boerderijen Marsicht en Pomphoekpleats aan de weg Sneek-Lemmer. Het zijn de schamele restanten van het voormalige veenviertje de Ymer.

Dijken: Vanwege zijn lage ligging telt het veengebied van de Zuidwesthoek een grote lengte aan boezem- en polderkaden. Slaperdijken vinden we in de vorm van de Sondelerdijk

en de Lemster slaperdijk aan weerszijden van de oude Tacozijl. Omdat beide dijken als verharde wegen in gebruik zijn is hun aanwezigheid in het landschap gegarandeerd. Ook de dijkrestanten van de in 1731 door grietman Johan Vegilin aangelegde Vegelinpolder (Legemarstersingel en Lange Singel) tussen Langwar en Diken zijn van groot landschappelijk en cultuurhistorisch belang. Dat geldt eveneens voor de dijk van de Groote Noordwolder Veenpolder uit 1835 die nog goeddeels intact is.

Sluizen: Vanwege het aanvankelijk ontbreken van binnendijken kent dit deelgebied geen sluizen, behalve de oude Tacozijl (thans stuw) in de oude Zuiderzeedijk. Zijn moderne tegenhanger is de in 1951 aangelegde Prinses Margrietsluis in het gelijknamige kanaal. De keersluizen in de Koudumer Slaperdijk bij Galamadammen, Koudum en de Noorderkeersluis bij De Wiske werden in de jaren 1970 verwijderd. Het in 1920 geopende stoomgemaal bij Tacozijl, het ir. D.F. Woudagemaal, staat op de Werelderfgoedlijst van UNESCO.

Natuurlijke waterlopen: Naast de eerdergenoemde en de onder 'Verkaveling' behandelde Ges, IJlster Ee en Ymer, zijn enkele restanten van de (Tacozijlster) Ee, ten zuidwesten van het Brandemeer overgebleven. Onmiddellijk ten westen van de oude Tacozijl ligt een kromme sloot als restant van de bedding van de Oude Ee, de vroegere benedenloop van de Tacozijlster Ee overgebleven.

Kerkhoven en kloosterterreinen: Dikwijls in het vrije veld gelegen kerkhoven met klokkenstoelen vinden we te Smelbrege, Teroele, Diken, Doniaga, Ypekolsgea, Yndyk, Follega en Eesterga. Restanten van verlaten kerkhoven in de ondergrond liggen bij Kolderwolde (162.7/545.1), Elahuizen (Oud kerkhof, 166.6/550.2), Oldeouwer (181.5/549.7) en op een eilandje in het Oudhof (resten kerkhof Folprandega, 175.0/555.6). In IJlst (karmelieten), Workum (Mariënakker, bagijnen), Sloten (augustinessen) en Woudsend (karmelieten) waren in 15de en 16de eeuw tamelijk onbeduidende kloosters gevestigd. Iets ten noorden van de Schuttelpoel (Idzegea) lag het in 1483 gestichte augustinessenklooster Nazareth (167.8/555.9).

Eendenkooien: Van het naar schatting tiental eendenkooien die dit deelgebied ooit herbergde is slechts het restant van een kooibos ten noordwesten van Tsjerkgaast overgebleven.

Droogmakerijen: Vanwege de venige of zandige bodem van de meren en plassen telt het gebied nauwelijks echte droogmakerijen. Opmerkelijk daarentegen is het relatief grote aantal kleinere poelen of zijpen – als het ware aaneen geregen en gelegen op de noordflank van de glaciale rug van Gaasterland naar Sint Nicolaasga – dat dankzij een verbeterde bemaling en veelal als onderdeel van een grotere polder werd drooggelegd.

Van west (Sloten) naar oost (Langweer) zijn het:

Holle Brekken

Slotervar

Gaastervar

Hoite Brekken (een restant, de Poel, is daarvan overgebleven, de oude weg die tussen deze plas en het Gaastervar doorliep loopt ten zuiden van de Gaestdyk langs de boerderij Nea Tocht (Fries voor nooit gedacht). Beide poelen en het Slotervar vormden a.h.w. 'zadels' in de glaciale rug.)

Poelen in de Bolt en het Noedveld

Idskenhuister Meer

Klein Idskenhuistermeer

De Schetten

Teroelster Zijpen

(N.B: De reeks drooggemalen poelen zet zich buiten de Zuidwesthoek, langs de grens van veen en zand en ten oosten van Langweer verder voort met de Wester- en Ooster Zijpen en het Kromme Var. Waar het zand verder noordwaarts verdween zijn zij blijven bestaan, zoals het geval is met de Zwettepoel, het Scharrewiel en het Anewiel ten noordwesten van Joure)

Vestingen: Sloten is de enige vesting in het gebied. Het stadje zal tijdens de Late Middeleeuwen van grachten en wallen zijn voorzien, maar werd in 1531 ontmanteld. In 1581 werd de plaats opnieuw versterkt en voorzien van een zestal bastions, twee landpoorten (in 1857 gesloopt) en twee nog bestaande waterpoorten (de Sneeker of Woudsender waterpoort en de Lemsterpijp). In de kerk van het nabij Sloten gelegen Wyckel bevindt zich het praalgraf van de beroemde Friese vestingbouwer Menno van Coehoorn (1641-1704).

5. Deelgebied III: De stuwwallen en glaciële ruggen van Gaasterland en Sint Nicolaasga

Ontstaan

Gaasterland is landschappelijk gezien het kleinste, maar tevens oudste deelgebied van de Zuidwesthoek. Het is ontstaan tijdens de voorlaatste ijstijd, het Saalien, zo'n 150.000 jaar geleden. Het landijs kwam toen vanuit het noordoosten en bij het front van de ijskap ontstonden daarbij lage stuwwallen op de lijn Texel-Hoogeveen, waarvan Gaasterland een schakel is. De stuwwallen bleven relatief laag omdat zij tijdens een latere koude fase – die het ijs tot aan de lijn Haarlem-Nijmegen bracht – werden overreden en vervormd. Bij die gelegenheid zette de gletsjer grondmorenemateriaal af in de vorm van keileem dat zowel op de stuwwal ligt als op de flanken ervan. In de Zuidwesthoek vormde de gletsjer als het ware een tong, waarvan de zuidflank door het eigenlijke Gaasterland en de noordflank door de veel kleinere hoogte van Koudum wordt gemarkeerd. Fluessen en Morra liggen in dit 'gletsjerdal'.

Gaasterland is de zuidelijke begrenzing van deze gletsjertong. De noordelijke rug raakte grotendeels bedekt onder een pakket jongere afzettingen waar slechts de hoogte van Koudum boven uitsteekt. Ten westen van deze glaciële hoogten liggen min of meer apart de hoogten van Warns, Laaksum en Scharl/Roode Klif, die als het ware het front van Gaasterland vormen.

Vorm en structuur

Gaasterland ontleent zijn naam aan 'gaast' of 'geest', dat wil zeggen zandige hoogte. Die zet zich als een smalle – bij Sloten onderbroken – rug voort tot aan de zandgronden in de omgeving van Sint Nicolaasga die via de lagere zandgronden bij Joure en Oudehaske aansluiten op de hogere zandgronden in de Friese Zuidoosthoek. Gaasterland en de hoogten ten westen ervan kenmerken zich meer dan de streek rond Sint Nicolaasga door de aanwezigheid van laarpodzolen i.p.v. veldpodzolen. De eersten bevatten een dikkere bovengrond en zijn veelal opgehoogd en intensiever bewerkt, wat wijst op een langere in cultuurname. De hoogste delen heten meestal 'hoog' of 'gaast' en zijn doorgaans bedekt met hoge zwarte enkeerdgronden, hetgeen wijst op een eeuwenoud, intensief gebruik als akkerland. Van west naar oost vinden we deze hogen in de vorm als Hemelum Hoog, Bakhuizerhoog, Gaastburen (Oudemurdum) Hege Bouwen (Nijemirdum), Sondeler Gaast en het Heerenhoog onder Wyckel.

Zelf heeft Gaasterland de vorm van een naar het noorden gekantelde schotel waarvan de zuidrand (tot + 12.7 meter NAP in het Jolderenbosch bij de voormalige luchtwacht- of brandtoren) aanzienlijk hoger is dan de noordrand (+ 3.7 meter NAP in Westerein Harich). Vanwege hun geringe omvang zijn de gaasten van Koudum (+ 6.2 meter NAP), Warns (+ 8.1 meter NAP) en Scharl/Roode Klif (+10 meter NAP) opvallende elementen in het vlakke landschap. Het hart van Gaasterland is opgevuld met dekzand uit de laatste ijstijd, het Weichselien. Tussen de hoge ruggen van keileem met veelal zwak-lemige fijne zanden (laarpodzolen) ligt het centrale deel dat uit schrale zandgronden bestond. Overtollig water kon hier veelal niet wegvloeien en verzamelde zich in meren en poelen, zoals het Witwater, de verdwenen Ruyghehuyster Zee of de eveneens verdwenen poelen ten noorden van Delburen. Ook langs de buitenrand van Gaasterland lagen eertijds verschillende plassen, waarvan de Sondelerleien en de Zandpoel zijn overgebleven.

De helling van het terrein maakt dat de afwatering naar het noorden plaatsvindt deels via de Rijstervaart op de Oud-Karre (Fluessen), maar vooral via de Luts richting Slotermeer.⁵⁶ Door de werking van de golven op de stugge keileemgrond ontstonden plaatselijk steile kliffen: Roode Klif, Mirnser Klif en Oudemirdumer Klif. De Luts, die voorheen niet verder kwam dan

⁵⁶ De Marderhoek heeft een eigen afwatering via een duiker op het IJsselmeer.

de Boekesingel, werd in de jaren 1820 uitgediept en kreeg in 1840 verlengingen in de vorm van de Van Swinderenvaart en de Steendollensvaart (thans: Sminkevaart). Steen dollen is steen delven, zwerfkeien met andere woorden die gebruikt werden voor het verzwaren van de zeekering.

Nederzettingen

De bewoning van Gaasterland gaat terug tot de prehistorie, getuige de vondst van een hunebed in het Rijsterbos in 1849. De dorpen zelf zijn van middeleeuwse oorsprong. Koudum komt al in 855 voor als Coluuidum (houtschoolbos). De eerdergenoemde oorkonde van 1132 noemt Warns, Laaksum, Wyckel, Mirns en Harich, terwijl Hemelum, Oudemirdum en Ruigahuizen in 1245 voor het eerst voorkomen. Gaasterland dat oorspronkelijk tot Westergo behoorde, maakte sinds het begin van de zestiende eeuw deel uit van Zevenwouden.⁵⁷

Qua nederzettingsstructuur onderscheiden we een tweetal dorpstypen: de esdorpen en de weg- of streekdorpen.

De Gaasterlandse esdorpen liggen op de flank van de zuidelijke stuwwal. Ze onderscheiden zich door de aanwezigheid van hoge bouwlanden (gaasten, hogen) in of nabij de dorpen. Vanouds beschikten deze dorpen over lage hooilanden aan de Zuiderzeekant en beboste heidevelden landinwaarts. Oudemirdum, Sondel, Nijemirdum, Mirns, Bakhuizen, Hemelum, Scharl, Warns en Koudum kunnen we als esdorpen beschouwen. De kleinschalige structuur van akkertjes en tuintjes met wildwallen als perceelsscheidingen zijn vanwege woningbouw en samenvoeging van kavels vrijwel nergens meer te onderscheiden.

De overige dorpen in Gaasterland en de omgeving van Sint Nicolaasga behoren tot de streek- of wegdorpen of, zoals in het geval van Balk, de vaardorpen.⁵⁸ Het streekdorp Harich ontwikkelde zich op een flauwe keileemrug. Zijn territorium bestrijkt de volle breedte van de noordwestflank van Gaasterland. In het westen ervan stond de in 1486 verwoeste kapel Hospitaal, waaraan de boerderij 't Spitaal herinnert. Dit was een uithof van het nabije klooster Hemelum dat als vrouwenklooster en dependance van de Benedictijner Odulfusabdij te Stavoren in de 13de eeuw werd gesticht. In 1495 verruilden de monniken van die abdij hun in 1416-1419 nieuw gebouwde klooster in Stavoren voor dit pal ten zuiden van de kerk van Hemelum aan de Klaster gelegen complex, nadat de nonnen eerder weg waren gezonden (*monasterium de Stauria in Hemelis*).⁵⁹ Ter plaatse werd onder de open hemel eeuwenlang de Wildemarkt gehouden.

Naast Harich en Balk (in de 15de eeuw als Wyckelbalck aangeduid) kunnen Wyckel en Ruigahuizen als wegdorpen worden beschouwd. De ten oosten van Gaasterland op het zand gelegen nederzettingen behoren alle eveneens tot het type streek- of wegdorp. De verkaveling zet zich hier vanaf zijn oorsprong in het veen rechtstreeks, dus zonder verspringing voort op het zand, zoals goed te zien is bij Tjerkgaast en meer nog bij Idskenuizen en zijn dochterdorp Sint Nicolaasga, resp. Teroele en Legemeer, waar de kerken van moeder- en dochterdorpen in dezelfde kavel liggen.

Woeste gronden en bossen

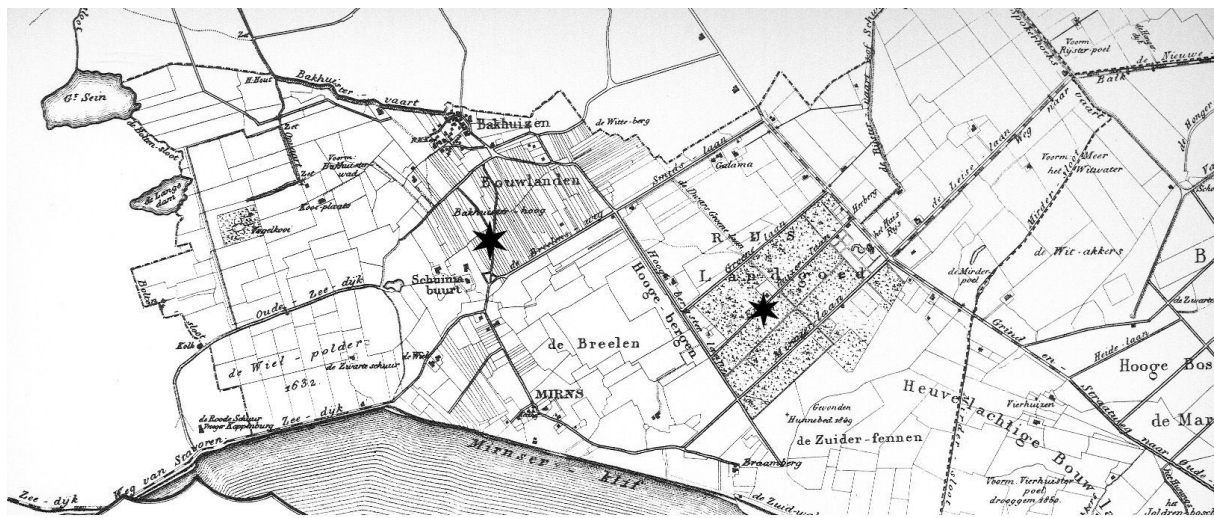
In tegenstelling tot bijvoorbeeld Drenthe was veel woeste grond in Gaasterland al in de 16de eeuw in handen van de adel. Zij was het ook die vanaf de 17de eeuw bossen begon aan te planten op de heuvelachtige, schrale en veelal met heide begroeide zandgronden. Het Lyklamabos wordt al in 1620 vermeld en ook het Jolderenbos was omstreeks 1650 al

⁵⁷ In 1495 had Gaasterland ('de Gheestluyden') zich al aangesloten bij de Zevenwouden ('die Woldtluyden') teneinde vreemde troepen uit de streek te verjagen (vgl. Worp van Thabor, *Kroniek IV*, 232)

⁵⁸ Balk wordt met Molkwerum en Koudum ook tot de zogeheten 'vlecken' gerekend. Nederzettingen die qua bouwvoor en economische functies het midden houden tussen een dorp en een stad.

⁵⁹ Vgl. Mol & Van Vliet, 'De oudste oorkonden van het Sint-Odulfusklooster van Stavoren, 78-80.

aanwezig. Aan de Smitsleane onder Mirns/Bakhuizen stond de voormalige Galamastins die door de familie Thoe Schwanzenbergh als jachthuis werd gebruikt. Deze familie liet vanuit de Fluessen de Schwanzenbergs Sloop (thans Rijstervaart) graven en deed haar bezittingen in 1676 van de hand aan de Amsterdamse regent en geheimraad van stadhouder Willem III, De Wildt. Hij liet het gebied egaliseren en legde er een stelsel van brede wegen en lanen aan. De omgeving werd door hem deels geschikt gemaakt voor de tabaksteelt en de graanverbouw. Anderzijds plantte hij bosschages met alleeën en singels 'in een welgeregelde orde' aangelegd, de voorloper van het Rijsterbos. Aan de noordoostzijde van dit bos verrees het in 1937 gesloopte Huize Rijs. De destijds aangelegde structuur is nog goeddeels aanwezig.

De Eekhoffkaart van Gaasterland (1854) toont het Rijsterbos en de es-achtige bouwlanden op het Bakhuizerhoog

Menno van Coehoorn (directeur-generaal van de fortificaties in de Republiek) liet in 1680 bij zijn buitenplaats Meerenstein (1678- 1811), het naar hem genoemde, nog bestaande parkbos in de Franse stijl aanleggen. Een vergelijkbare bosaanplant kwam tot stand tussen Sint Nicolaasga en Legemeer (Vegelinbossen, 1722-1735, eiken op schrale zandgrond) en ten zuidoosten van Joure (Haulsterbossen, ca. 1720). Beide laatstgenoemde boscomplexen werden door de familie Vegilin van Claerbergen aangelegd. Ook hier is de oorspronkelijke structuur nog geheel aanwezig.

In 1834 kwamen de bezittingen van de familie De Wildt (via de grietmansfamilie Rengers) in handen van de uit de stad Groningen afkomstige familie Van Swinderen. Tweehonderd jaar geleden was Gaasterland dankzij de vele adellijke landgoederen het bosrijkste gebied van Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel! De familie Van Swinderen erfde in 1850 bovendien de eigendommen van de andere Gaasterlandse grietmansfamilie, Van Wyckel in het oosten van deze grietenij. Het was de in 1835 als grietman aangestelde Gerard Reinier Gerlacius van Swinderen die in 1840 de eerdere genoemde vaarten in het verlengde van de Luts liet aanleggen en in 1848 de weg van Rijs naar Oudemirdum alsmede de Leiselaan tot stand bracht. Verder hield hij zich met bebossing en ontginningen bezig. Gerard werd in 1863 door zijn zoon Jan Hendrik van Swinderen die vanwege zijn rijkdom, zijn investeringen in de streek en zijn filantropische instelling de bijnaam 'de god van Gaasterland' had.⁶⁰

⁶⁰ Schroor, M., 'Van Swinderen: Een Groninger god in Gaasterland' in: Yme Kuiper & Johan Frieswijk (red.), *Twee eeuwen Friese adel (1814-2000)*, (Heerenveen 2000), 89-96.

Ten oosten van Sint Nicolaasga werd in de Scharleijen (een vroeger gemeenschappelijk gebruikt complex hooilanden, bestaande uit schrale zandgronden en heide met poelen en plassen) door de toenmalige burgemeester van Lemsterland, jhr mr Coert Lambertus van Beyma thoe Kingma vanaf 1840 geëxperimenteerd met potstallen, gierputten en zomerstalvoering. In 1845 legde hij er het 18 hectare grote wandelbos aan dat in 1903 de naam van het nabijgelegen sanatorium Wilhelmina-oard kreeg.⁶¹ Veel Gaasterlandse c.a. bossen zijn nog altijd in particuliere handen. Zo zijn Wilhelmina-oard, het Rijsterbos en het Coehoornbos in eigendom of beheer van de provinciale natuurbeschermingsorganisatie *It Fryske Gea*. Het Jolderenbos, de Bremer Wildernis, de Nijmirdumerheid, het Roekebosk en Elfbergen werden in 1976 door Staatsbosbeheer overgenomen van de gemeente Gaasterland.

De nieuw aangelegde vaarten maakten het mogelijk dat een deel van de schrale gronden tijdens de tweede helft van de 19de eeuw met terpaarde kon worden verbeterd. Toch speelde de landbouw in Gaasterland en de aangrenzende dorpen (Koudum, Warns, Molkwerum) in de Zuidwesthoek een geringere rol dan elders in het gewest. In de 18de eeuw was hier slechts één-derde van de beroepsbevolking werkzaam in de landbouw. De schrale grond en de nabijheid van zeesteden als Workum, Hindeloopen en Stavoren waren daaraan debet. Net als veel inwoners uit die steden, voeren verschillende mensen uit Gaasterland en omgeving in dienst van Amsterdamse reders of eerder in de walvisvaart.⁶² Ook Balk bevat verschillende 17de en 18de eeuwse woningen en bouwkundige fragmenten uit die tijd. Op de kleine akkertjes en tuintjes van Koudum en Warns werd akkerbouw en tuinbouw beoefend, meest door vrouwen en kinderen, waardoor dit deel van de Zuidwesthoek in economisch opzicht sterk aan de Waddeneilanden doet denken. In Gaasterland zelf waren de jacht en het eekschillen belangrijke economische activiteiten. Naast de uit opgaand hout bestaande landgoedbossen telde de streek veel hakhoutbossen. Ze werden om de tien of twintig jaar gekapt om geriefhout te leveren of voor het winnen van de boomschors ten behoeve van de leerlooierijen. Bovendien werd op grote schaal aan de vogelvangst gedaan o.a. op goudplevieren ('wilsterflappen'), merels en zanglijsters.⁶³

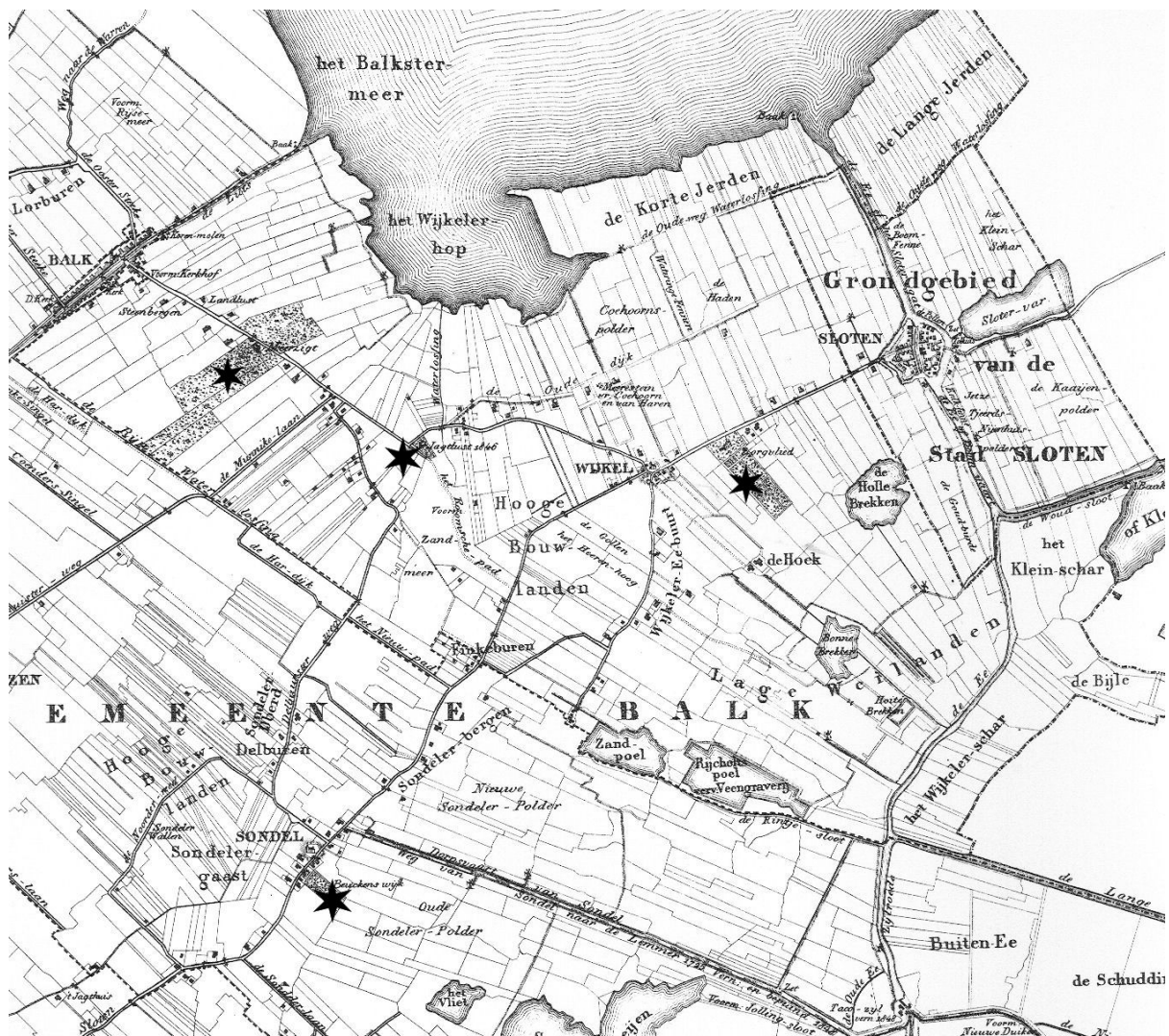
⁶¹ Spahr van der Hoek J.J., *Geschiedenis van de Friese landbouw II* (Leeuwarden 1952), 491, resp. *It Fryske Gea, Jubileumhandboek Ontdek de Friese natuur* (Olterterp 2005), 138-139.

⁶² Getuige restanten van 17de eeuwse commandeurswoningen in Warns (R. Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland: Fryslân, Zeist/Zwolle*, 2000, p.304). Vgl. de bijzondere positie en structuur van Molkwerum (alias de 'Friesche Doolhoff').

⁶³ In de herfst van 1886 waren 600 personen aan het lijstervangen in de Gaasterlandse bossen! (Wumkes, *Stads- en Dorpskroniek II*, 506).

5.1. Karakteristieke landschappelijke elementen en structuren

Verkaveling: De landschappelijke hoofdstructuur van Gaasterland is nog goeddeels intact en daarbij herkenbaar gebleven, met name ook in de vorm van de karakteristieke lange lanen en singels. De opstreckende verkavelingen zijn daarbij het minst aangetast, zowel in Gaasterland zelf als in de omgeving van Sint Nicolaasga. De es-achtige verkavelingen op de gaasten zijn daarentegen, gelet op hun kleinschalige karakter, het sterkst aangetast. Het verdient aanbeveling deze voormalige akkercomplexen, die veelal de hoogste punten van de stuwwallen vormen, zoveel mogelijk onaangetast, cq. onbebouwd te laten. De transparantie van de bebouwingslinten langs bv. Hoiteburen en Lycklamawei moet ook zoveel mogelijk worden gehandhaafd en worden voorkomen dat het lint wordt dichtgebouwd, waarmee de karakteristieke overgang van hoog naar laag aan het zicht wordt onttrokken. Daarmee wijzen we tevens op het belang om zorgvuldig met het reliëf om te gaan. Plaatselijk liggen drinkdobben in het veld zoals ten zuiden van Oudemirdum en Sondel.

Fragment van de Eekhoffkaart van Gaasterland (1854) met een viertal landgoederen (*) in volle glorie en de karakteristieke gaasten met bouwland bij Wyckel en Sondel

Dijken: Hoewel de dijken op veel plaatsen door hoge kliffen worden onderbroken is het van belang deze zeekeringen zoveel mogelijk qua profiel en hoogte met bijbehorende

paalwerken en stenenglooiingen intact te laten. In het zuidwesten van het gebied ligt de in 1632 bedijkte Wielpolder nog zo goed als intact. Van de Oude Dijk – waarvan sinds 1930 een groot deel is afgegraven - bleef een fragment en een kolk als relict van een doorbraak bewaard.

Kerkhoven en kloosterterreinen: Bijzondere aandacht voor de kerkhoven met klokkenstoelen van Scharl, Mirns, Ruigahuizen en Legemeer. Bij Nijemirdum is slechts de vrijstaande kerktoren blijven staan. Het Joodse kerkhofje bij Tacoziyl wordt beheerd door It Fryske Gea.

Eendenkooien: Van de drie eendenkooien die het gebied ooit telde is de kooi bij Bakhuizen nog geheel intact. Van de kooi bij Elfbergen bleef de vijver aan de Kooilaan als restant over.

Landgoederen: Gaasterland telde in de 19de eeuw nog verschillende landgoederen, zoals Huize Rijs, Lycklamabosch, Beuckenswijk (Sondel), Meerzigt (Balk), Jagtlust, Meerenstein en Zorgvliet (allen te Wyckel). Van de bossen rond Huize Rijs en Lycklamabosch bleef alleen de lanenstructuur met de bossen over. Van Beuckenswijk, Jagtlust en Meerenstein verdwenen huizen en tuinen, terwijl van Meerzigt een gedeelte bos bleef staan, maar het grootste deel onder de nieuwbouwwoningen van de naar dit buiten genoemde wijk verdween. Ook het huis Zorgvliet verdween, maar van het landgoedbos bleef het achterste gedeelte als restant staan. In de omgeving van Sint Nicolaasga werden vanaf de late 19de eeuw enkele voorname huizen gebouwd, zoals Boschoord (1870-1871), Wilhelminaoord met tuin in landschapsstijl (1907) en Villa Doniastate (1910).

Droogmakerijen: Het gebied telt weinig grote droogmakerijen. Hier en daar markeren laagten en broekbosjes de plek van vroegere plassen en poelen, o.a. de Lange Dam tussen Warns en Bakhuizen, de Bonnebrekken en de Holle Brekken ten westen van Sloten en de Dollen ten noorden van Harich.

Vestingen: Zie het vermelde onder Sloten in deelgebied II. Overigens bevinden zich restanten van een Duits radarstation uit de Tweede Wereldoorlog op de Sondelergaast.

6. Tot slot

In de aanwijzing van de Zuidwesthoek tot *Nationaal Landschap Zuidwest-Friesland* wordt gewezen op drie kernkwaliteiten:

- Schaalcontrast van zeer open naar besloten
- Middeleeuwse verkaveling, waterlopen en meren
- Stuwwallen en terpen

Aan de hand van een drietal, qua genese en ruimtelijke structuur samenhangende landschappelijke eenheden (resp. de klei en de hemmen, de centrale veengebieden en Gaasterland c.a.) hebben we het gebied naar zijn cultuurhistorische oorsprong en kwaliteiten geanalyseerd. Daarbij valt het op dat de Zuidwesthoek een *typisch Nederlands landschap* is. Hiermee bedoelen we dat het land niet klaar lag voor gebruik, maar dat daartoe zowel voor als na, onder 'trial and error', allerhande ingrepen plaatsvonden, zoals het opwerpen van terpen, de aanleg van dijken, dan wel ontginning, droogmaking, bemaling, inpoldering of bebossing tegen verstuiving, om het (opnieuw) geschikt voor gebruik te maken. Aan de noord- en zuidrand liggen de oudst bewoonde gebieden. Dat zijn enerzijds de kleigronden langs de zuidrand van de voormalige Middellzee en Marneslenk en anderzijds de zandgronden van Gaasterland. Het grootste en centrale deel van de Zuidwesthoek was een woldgebied, een voormalig hoogveengebied, waarvan de namen van een tweetal gemeenten (Wûnseradiel en Wymbritseradiel) ook vandaag de dag nog in sterk verbasterde vorm getuigenis afleggen van zijn oorspronkelijke landschappelijke karakter. Om die reden hebben we de Middeleeuwse namen van de Zuidwesthoek aan deze verkenning meegegeven: *Wildinghe* en *Waghenbrugghe*. Het waren in de Late Middeleeuwen 'staatkundige' gebiedsaanduidingen, maar met een landschappelijke oorsprong. *Wildinghe* kan daarbij als het oude, goeddeels met klei bedekte woldgebied worden beschouwd, want het werd al tussen 500 en 900 na Chr. in cultuur genomen. *Waghenbrugghe* is groter en de in cultuurname van jonger datum (900-1200 n. Chr.), waarbij we opmerken dat ook Gaasterland er ooit deel van uitmaakte.

Veel van de bewoningsgeschiedenis vinden we thans nog als landschappelijke sporen terug. De meest in het oog lopende zijn de 'Friese meren', waarvan het merendeel in de Zuidwesthoek ligt. Ze zijn vrijwel alle het resultaat van uit de hand gelopen landschappelijke ingrepen in combinatie met ongunstige klimatologische ontwikkelingen op de grens van de Volle en de Late Middeleeuwen. Het samenspel van mariene sedimentatie en menselijke occupatie zien wij weerspiegeld in de grillig rechthoekige verkaveling in het noordwestelijke kleigebied (bv. De Weeren of Ritseburen) en in de Hemmen. Dieper het voormalige hoogveen in domineren lange, slechts door meren en plassen onderbroken lijnen. Lijnen die worden gevolgd door oude dorpsgrenzen. Lijnen bovendien waarlangs dorpen opschoven dan wel hun dochters werden geboren.

Oude en 'verdwenen' kerkhoven, maar ook dorps-, veld- en waternamen getuigen van dit moeizame occupatieproces. Het voltrok zich vanuit oude dorpen op de klei, bloksgewijs ingeklemd tussen kilometerslange landschappelijke lijnen, waarvan sommige bijna zijn verdwenen en andere nog in volle glorie, veelal als vaarweg bestaan. Nu eens verschaftte de klei zelf de basis voor de ontginningen, dan weer was het een riviertje waarlangs de kolonisten het hoogveengebied introkken. Langs de zuidflank van Gaasterland is het grondgebruik in relatie tot het reliëf van belang.

Langs de kust getuigen dijken, baaien (nu eens ingepolderd: Workumer Nieuwland, dan weer niet: Bocht van Molkwerum) en wielen van landverlies aan de buitenzijden van het gebied. In de zandgebieden gaven edelen en patriciërs vanaf de zeventiende eeuw als

eigentijdse vorm van 'leisure' aanzien aan het landschap door de aanleg van (park)bossen en landgoederen of door middel van agrarische experimenten.

Voor de meeste bewoners en bezoekers schuilt de samenhang van de Zuidwesthoek in de meren en de vele stadjes en vlekken die daartussen of daaraan tot ontwikkeling kwamen. In zo'n waterrijk gebied was de bevolking al snel afhankelijk van de handel in vee, hooi, turf en bederfelijke waar als gevogelte, vis en zuivel, wat de vele marktplaatsen (plus een echte Wildemarkt) en wagen op korte onderlinge afstand verklaard. De wateren waarlangs het gebied ooit werd opengelegd (Ges, Grons, IJlster Ee, Ymer) verdwenen daarentegen praktisch geheel uit het landschap en totaal uit de herinnering. Het is goed dat het land tussen de vaarten en meren wordt herontdekt. Het is nog beter wanneer datzelfde water niet opnieuw vanuit louter commerciële overwegingen wordt ingezet om bijvoorbeeld met volstrekt kunstmatige waterlopen dooraderde woonwijken en bungalowparken te creëren. Voor deze, de laatste kwarteeuw gebruikelijke, ruimtelijke ordening moet en kan een andere in de plaats treden die meer recht doet aan de cultuurhistorische kwaliteiten van het landschap. Dat betekent geenszins dat het landschap op slot gaat. Het is in dat licht zelfs verdedigbaar om incidenteel van de ene plas opnieuw land te maken en de andere droogmakerij juist te herinunderen. Maar het is bovenal de taak van de landschapsarchitect om met dit landschap en zijn cultuurhistorische gegevens op een creatieve wijze om te gaan.

Leeuwarden, 21 maart 2008

*Bureau Varenius
Meindert Schroor*